

NAGY FRIGYES

NIEDERHAUSER EMIL

NAGY FRIGYES

ÉLETEK ÉS KOROK

SZERKESZTI: H. BALÁZS ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

NIEDERHAUSER EMIL

20030

NAGY FRIGYES

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST 1976

AKADÉMIAI KIADÓ

500236

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Összkiadás: ISBN 963 05 0897 4

A kötet száma: ISBN 963 05 0902 4

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Niederhauser Emil

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvtár 10613 /19 76 sz.

POROSZORSZÁG

Mi is volt az a Poroszország, amelynek majd királya lesz, és amely, ameddig fennáll, mindig emlékezetében tartja Frigyest mint legnagyobb uralkodóját? Az ország magva a brandenburgi örgrófság, később választófejedelemség volt. Még Zsigmond császár, aki fél évszázadon át magyar uralkodó is volt és Husz János megégetéséről „híres”, adta valamikor a XV. század elején (1415) a Hohenzollern-családnak. Kis terület volt ez, a Német-római Birodalom keleti határterületén, olyan földön, amelyet a németek a szlávoktól hódítottak el, s ahol utána gondosan kiirtották a szlávokat, már csak a helynevek őrzik az emléküket. Brandenburg egyike

volt a német tartományoknak, amilyenből már ebben a régi korban is elég sok volt. A német fejlődés sajátossága, a „német nyomorúság”, ahogy Marx emlegette, arra vezetett, hogy ezek a kisebb tartományok már a középkorban meglehetősen nagy önállóságra tettek szert a birodalommal szemben, amely egyetemes keresztény és római akart lenni, az egész világ, vagy legalábbis egész Európa felett a főhatalmat gyakorolni. Ettől nem volt ideje és ereje, hogy német állam legyen. A császári hatalom névlegessé vált, a birodalom voltaképpen egymástól független és a birodalommal szemben is gyakorlatilag önálló államok halmazára bomlott szét. Brandenburg úgy is mint határterület, amelynek a lengyelekkel szemben való védekezés volt az egyik feladata, eleve a tekinté-

lyesebbek közé tartozott. Ezért is lett idővel uralkodója a császárt választó hét választófejedelem egyike. A XVI. század elején hirtelen meg is gyarapodott. A Német Lovagrend, amely eredetileg a Szentföld védelmére alakult, a XIII. századtól kezdve a Balti-tenger partján épített ki magának egy kis országot, a német birodalom határain kívül. Amíg a lengyelek össze nem törték, egy ideig Európa egyik fontos katonai hatalma volt. 1525-ben egy Hohenzollern állt a rend élén, Albert. Csatlakozott a német reformációhoz, a lovagrendi terület egy részéből önálló hercegséget épített ki magának, s ez aztán örökösödés révén a brandenburgi választó kezébe került. Ez volt Kelet-Poroszország, Königsberggel, a fővárossal. Elégé el volt szigetelve a választófejede-

delemség területétől, hiszen közbül egy széles tengerparti sáv Lengyelországé volt. Akkoriban azonban ez fel sem tűnt, hiszen nem Brandenburg-Poroszország volt az egyetlen, amely több részre szétaprózva ékelődött be a többi német állam közé.

A következő században a „nagy választó”, III. Frigyes Vilmos újabb területeket szerzett, Pomeránia egy részét a tengerparton, azután messze a nyugati német területeken is voltak porosz birtokok. Minden és Ravensberg a Weser folyó mentén, Mark a Ruhr mentén, és Cléve a Rajna mellett. Mikorra Frigyes a trónra lépett, a porosz állam területe már a Nyeman folyótól a távoli keleti határon (és ekkor ez már Oroszországgal való határt jelentett) a Rajnáig terjedt, ahol

Franciaországgal nézhetett farkasszemet. Ha az uralkodó végig akart utazni országán, néha egy-két napi járásra idegen területen kellett átmennie. De bármennyire is hosszan elhúzódott Poroszország, 1740-ben is még csak 92 000 km² volt a területe, nem sokkal több, mint a mai Magyarországé. Lakosainak a száma pedig mindössze 2 200 000. A császári hatalmat már évszázadok óta a kezükben tartó Habsburgok családi birtokaihoz képest, ha csak a német birodalmon belül levő örökös tartományaikat tekintjük (nagyjából a mai Ausztria, Csehország, Morvaország, Szilézia, nem beszélve a birodalmon kívül levő Magyarországról), voltaképpen jelentéktelen. Mégsem egészen. A porosz állam ugyanis már a XVIII. század elejétől kezdve kiemelt helyzetbe került azál-

tal, hogy uralkodója, III. Frigyes a császár engedélyével, aki rá volt szorulva a segítségére, 1701-ben felvette a királyi címet. (Itt álljunk meg egy pillanatra, mielőtt a sok Frigyes és Frigyes Vilmos megzavarana. Frigyes mint választófejedelem volt III. Frigyes, királlyá koronázása után I. Frigyesnek nevezte magát. Őt követte fia, I. Frigyes Vilmos, majd annak fia, a mi elbeszélésünk hőse, II. Frigyes.)

Eddig Németországban csak egy király volt, a német király, aki római császár is volt egyúttal. A többi uralkodó csak alacsonyabb címeket viselt, fejedelem, herceg, örgróf, a legjobb esetben nagyherceg volt. Ettől kezdve már volt porosz király is, aki ugyanazt a címet viselte, mint akár az angol, a francia vagy a spanyol uralkodó. Ebben a korban, amely

még mindig áhítatos tisztelettel tekintett fel az „istentől elrendelt” uralkodókra, ez a címkérdés nem volt jelentéktelen tényező.

Frigyes, az első porosz király egyébként is szerette hangsúlyozni önállóságát a császárral szemben. Königsbergben, a birodalom területén kívül koronáztatta magát királlyá. Kissé gyermeketegesen örült királyi mivoltának. Minden nap korán kelt, hogy minél hosszabban kiélvezze méltóságát. Úgy vélte, kötelessége a reprezentálás, nagy udvart tartott, tudományos akadémiát is alapított, a korszak nagy filozófusát, Leibnizet hívta meg többek között. Mindez persze sok pénzbe került, s amikor meghalt, elég nagy adósságot hagyott hátra.

Fia, I. Frigyes Vilmos, huszonöt éves fejjel lépett a trónra. Ő aztán valóban

mindent másképpen csinált, mint elődje. Az udvartartást feloszlatta, Leibnizet elkergette, az Akadémiának nem adott pénzt. Takarékoskodott, mint józan gazdaember vette sorra az állami birtokokat, igyekezett mindenhol „egy pluszt csinálni”, ahogy magát kifejezte. Minden garasra szüksége volt, és a garasok csak nehezen kerültek elő. Mert bizony Poroszország elég szegény ország volt. A nyugati kis tartományoktól eltekintve, amelyek jelentéktelenek voltak, az ország törzs-területe nagy síkság volt, amelyen földművelést és állattenyésztést folytattak a nagybirtokosok. Ezeké, meg a királyé, illetőleg az államé volt a föld egésze. A porosz nemesek, a junkerek — gőgös, zárkózott társaság volt — büszkék kiváltságaikra, származásukra, megvetőek a

jobbágyokkal szemben. A junkerek még a királlyal szemben is éreztették ezt a büszkeségüket. Frigyes Vilmos nem is szerette őket, bár voltaképpen a nemesi osztályuralom megtestesítői voltak.

A nagybirtokon a számos kelet-európai országban, így a nálunk is szokásos majorsági gazdálkodás volt elterjedve. (Nem véletlen, hogy később majd Lenin a mezőgazdasági kapitalizmusnak ebből az előzményből kinövő válfaját poroszas fejlődésnek nevezi.) A földesúr uradalmának egy részét megtartotta saját kezelésében, itt a jobbágyok robotmunkáját használta fel. Ez a robot pedig igen terhes volt, heti több napra is terjedt. A parasztok a birtokukban levő telkek nagysága szerint voltak kötelesek robotolni, nagyobb telek esetén ez olykor heti 10–12 napot is je-

lenthetett. Világos, hogy ezt csak úgy lehetett megoldani, ha a jobbágy maga is tartott cselédeket, és azokat küldte maga helyett robotolni. Ilyen módos gazda azonban kevés volt. A többség kisebb telkeken húzódott meg, és kénytelen volt maga robotolni, meg egyéb szolgáltatásokat adni, ajándékokat különböző ünnepeken vagy a földesúri családban bekövetkezett változások, keresztelők, esküvők alkalmával. Gyermeküket a földesúr belső szolgálatra rendelte be udvarházába. Ő volt jobbágyának a bírója is. És nagyjából ugyanez volt a helyzet az állami birtokokon is, bár itt a terhek valamivel elviselhetőbbek voltak. Az állami adó is szorongatta a parasztokat. A földet a hagyományos formában művelték, a háromnyomásos rendszerben, tehát a föld egyharmada

minden évben bevetetlen maradt, hogy pihenjen. Nyilvánvalóan ebből a szegényes földművelésből nem lehetett túl nagy jövedelmeket húzni sem a földesúrnak, sem az államnak. Legfeljebb a termő terület növelésére lehetett gondolni, lecsapolásra, új földek művelés alá vételére. Ezt a kormányzat szorgalmazta is.

Ugyanúgy szorgalmazta, bár még csak kezdeteiben, az ipar fejlesztését, manufaktúrák alapítását. Valami pénz ebből is jutott. Mert pénzre, mint mondtuk, nagy szüksége volt a királynak. Nem költekezésre, nem reprezentálásra, hanem a hadsereg fejlesztésére. Amikor a trónra lépett, 45 000 katonából állt a porosz hadsereg, 1740-ben már 83 000 volt a létszám. Ugyanakkor Franciaország lakossága mintegy tízszer annyi volt, mint Porosz-

országé, mégis mindössze 160 000 katonája volt. A hadsereg legénysége kisebb részben már a hazai lakosságból került ki. Itt is a parasztokra hárultak a terhek, közülük sorozták az újoncokat, és a hadsereg egyharmadának porosz alattvalókból kellett kikerülni. De jó része, sokáig nagyobb része, még egyéb német tartományokból toborzott zsoldosokból állt. Frigyes Vilmos különösen szerette a magas termetű katonákat, gárdaezredekben csak ilyenek szolgálhattak. Maga is állandóan foglalkoztatta, gyakorlatoztatta, nemegyszer meg is verte őket a nád-pálcájával, amelyet állandóan magánál hordott.

Nemcsak a katonáit verte meg. Olykor még a minisztereit is, ha éppen elégedetlen volt velük. Korlátlan úrnak tartotta ma-

gát az egész országban, abszolutisztikusan uralkodott, nem tűrt beleszólást semmibe. Mindenkitől megkövetelte a munkát, de maga is felemésztette magát benne. Egyetlen szórakozása az volt, hogy esténként leült szűkebb társaságával pipázgatni. Ilyenkor ott voltak az európai hatalmak követői is, ekkor tárgyalták a politikai ügyeket, miközben durva tréfákkal szórakoztak.

Frigyes Vilmos még tisztelte a hagyományokat, a német birodalmat, a császárt, 1733-ban támogatta a Lengyelország feletti befolyásért vívott háborúban. És ha éppen ekkortájt személy szerint ki is ábrándult a császárból, VI. Károlyból, még gondolni sem akart arra, hogy esetleg szembefordulhatna vele. Hiszen mégiscsak ő a császár, az egész birodalom leg-

főbb ura. Nem valamiféle német öntudatból foglalt így állást, hanem éppen azért, mert maga is meg volt győződve uralma isteni eredetéről, tisztelte a császárságban is ezt a küldetést. Még akkor is, ha a császár katolikus volt, ő maga pedig meggyőződéses kálvinista, aki a katolicizmustól éppen annyira irtózott, mint az istentagadástól.

A TRÓNÖRÖKÖS

Ebbe a Poroszországba, ebbe a királyi udvarba, ebbe a rideg, a kötelességtudásnak élő környezetbe született bele 1712. január 24-én Frigyes. Az atya szigorúan előírta, hogyan neveljék. Kemény fegyelemre, munkára szoktatta, az állam szolgálatára készítette elő. A tudományokra nem sok időt szánt. Megtiltotta, hogy latinul tanuljon, történelemből is csak az utolsó százötven év eseményeit kellett vele megismertetni. A katonáskodásból azonban nem volt sohasem elég. Idejét gyakorlatok, lovaglás, testedzés, meg az uralkodással kapcsolatos konkrét tudnivalók foglalták le. A francia nyelv tanulását is inkább elnézte az apa, nem pártolta.

A gyermek pedig éppen ezt szerette, meg is tanulta olyan jól, hogy munkáit is általában ezen a nyelven írta. Nem is keveset. Amikor kiadták összegyűjtött műveit, harminc kötet lett belőlük, pedig nem is vettek bele mindent. Nyolcéves, amikor már értekezést ír arról, persze franciául, hogyan kell egy királyfinak viselkednie.

Tehetséges, eszes fiú volt. Tulajdonképpen az egyetlen valóban tehetséges a Hohenzollern uralkodók sorában. Érdeklődő, mégpedig éppen olyan dolgok iránt, amelyektől atyja távol akarta tartani. Regényeket szeretett olvasni, meg fuvolázni. Később zeneszerzéssel is foglalkozott, verseket is írt. Serdülő korában, tizenhat évesen, elkísérte a királyt a szász udvarba Drezdába, és itt nyilvánosan is fellépett fuvolajátékával. Berlinben titok-

ban könyvtárat tartott. 1730-ban, amikor a király ezt felfedezte és elkobozta, 3775 kötet volt benne. Nem is igen akadt ember, akivel megoszthatta volna passzióit. Anyját nagyon szerette, de Zsófia Dorotytya, ez a férje által sokszor megalázott és kigúnyolt szegény teremtés nem tudta követni a kultúra bonyolult világában. Nővére, Vilma volt az egyetlen, akivel bizalmas viszonyban volt, aki maga is sokoldalú érdeklődéssel figyelte kora — természetesen francia — szellemi életét. Vele tárgyalta meg olvasmányait, irodalmi kérdésekről leveleztek. — Amikor éppen nem kellett gyakorlatoznia vagy egyéb, számára egyre elviselhetetlenebb feladatokat teljesítenie.

A király gyanakodott. Észrevette, hogy fia nem rajong azért az életmódért, ame-

lyet ráerőszakol. Frigyes ugyan igyekezett látszatra atyja kedvében járni, leveleiben mindig teljes engedelmességről biztosította. Frigyes Vilmos azonban a maga inkább ösztönös módján átlátott ezen. „Önnek akaratos és gonosz feje van — írta neki egyszer —, aki nem szereti atyját. Ha az ember szereti az atyját, azt teszi, amit az akar, nemcsak amikor ott van, hanem még akkor is, amikor az nem tud mindent megnézni. Másodszor jól tudja, hogy nem tűrhetek meg elnőiesedett fiút, akiben nincs semmi férfias hajlam, aki szégyenkezik, aki nem tud lóra szállni. . .” Nemegyszer előfordult az is, hogy megverte a fiát. Hogy megalázza őt és saját feleségét is, az udvari ebédeken beleköppött a tányérjukba, mielőtt az ételt felszolgálták.

Nyilván nem is kellett különösebben finom lelkűnek, meg zeneértőnek lenni ahhoz, hogy ez a rettenetes bánásmód, ez az egyre gyűlöletesebb terror valami végzetes lépésre készítse az ifjút. 1729 decemberében már elhatározta, hogy megszökik. Véletlenül megismerkedett egy Katte nevű fiatal porosz tiszttel, aki ugyancsak zenekedvelő lévén, megértette Frigyes vágyait, elképzeléseit. Frigyes beavatta tervébe őt, meg egy Keith nevű, skót származású apródot. 1730 nyarán a királlyal együtt látogatást tett különböző kis német fejedelemségekben a nyugati német végeken. Ezt az alkalmat akarta felhasználni a szökéshez. Angol segítséget is kért ehhez. Keith azonban nem bírta el a súlyos titkot, bevallotta Frigyes szándékát. Augusztus 5-én a király már tudott

a tervről, de folytatta a látogatásokat, csak egyre szigorúbban őriztette a trónörököszt. Augusztus 12-én porosz területre értek. A király hívatta fiát, felelősségre vonta. Frigyes látta, hogy ügye elveszett, nem is tagadott. A király Cüstrin várába záratta, hadbírótságot jelölt ki ügyének kivizsgálására. Egyesek úgy tudják, halálra akarta ítéltetni, mások szerint a trónöröklésről való lemondásra kényszeríteni. A császár és más német uralkodók vetették közbe magukat. Igyekeztek kiengesztelni Frigyes Vilmost. Végül úgy döntött, hogy csak Katte kivégzéséhez ragaszkodik. A huszonöt éves fiatalember atyja, porosz altábornagy, hiába esedezett kegyelemért. Kattét Cüstrinbe szállították. November 6-án hajnalban a várudvaron végezték ki. A mit sem sejtő Frigyest arra

kényszerítették, hogy az ablakból nézze végig legkedvesebb barátja halálát. Amikor bekövetkezett a vég, a trónörökös elájult.

Azután mégis győzött az életakarát. Nem hagyta el magát. Egyszer majd mégis ő lesz a király! Aláveti magát atyja akaratának, megígéri, hogy mindenben engedelmeskedik. A király is megenyhült valamelyest. Már november 20-án megengedte, hogy Frigyes állandó szolgálatra álljon be a cüstrini tartományi kamara hivatalában, a hivatalnoki létra legalacsonyabb fokán. Itt ismerkedhetett meg a gyakorlatban a kormányzással, az állam erőforrásaival, a tényleges helyzettel, a munkával. A várbörtönből kiengedték, egy városi polgárházban lakott állandóan három nemessel együtt, akik forma szerint szolgálatára álltak, valójában őrizték. A szel-

lemi foglalatosságok továbbra is tilosak maradtak számára. Frigyes minden alkalmat felhasznált, hogy biztosítsa a királyt: most már belátja hibáját, mindenben aláveti magát akarátának. Már november 30-án így írt: „Teljes alávetéssel elismerem a kegyelmet, melyet velem gyakorolt, hogy többször megengedi, hogy írjak Önnek és biztosítsam legalázatosabb tiszteletemről és hűségemről és ezennel a legalázatosabban biztosítom, hogy egész magaviseletemből meg fogja látni, hogy alávetésből és engedelmességből mindent megteszek, hogy parancsának eleget tegyek. . .

Méltóztassék tehát most ezeket a sorokat immáron engedelmes fiától kegyes szemmel megtekinteni, és engedje meg, hogy azzal biztathassam magam, hogy az

Isten, aki a királyok szívében úgy uralkodik, mint a vizek folyásán, az Önén is, óh atyám, uralkodni fog, hogy kegyelmének oly hosszú, jól megérdemelt elvonása után a jövőben épp annyira dicsekedhetem majd kegyelmével, mint ahogy ez ideig atyai dorgálásai miatt panaszkodhattam.

Minden erőmet megfeszítem, hogy erről biztosítsam, és remélem, hogy miután oly sokáig igazságos bírónak mutatkozott, most megint felém fordítja atyái szívét.”

Alázatos, sőt megalázkodó levél. Frigyes jól tudta, csak így engesztelheti ki a királyt. Nem számíthat arra, hogy valamilyenkor megbosszulja a sérelmeket. Nincs mit tenni. Folytatni kell a rettenetes életmódot, alázatosságot és szeretetet színlelni, keményen dolgozni a kamara ülésein, összeírások fölé görnyedni.

Az élmény azonban egész életére szólt. Frigyes megtanulta, hogy az emberekre, kevés kivételtől eltekintve, nem lehet számítani. Ha eddig tele volt érzelmekkel, most megfordult a helyzet. Az érzelmek lassan elhaltak. Legfeljebb anyja iránti szeretete maradt meg, Zsófia Dorottya halála majd nagy csapás lesz számára, éppen legsúlyosabb éveiben, a hétéves háború időszakában. Nővérével is fennmarad a bizalmas viszony, miután az férjhez ment a bayreuthi trónörököshöz. De ezentúl már csak megvetni tudja majd az embereket, kigúnyolni, vérig sérteni még azokat is, akik hívei, akik ragaszkodnak hozzá. Hideg és számító géppé vált.

Frigyes Vilmos 1731 augusztus közepén személyesen meglátogatta Cüstrinben és megbocsátott neki. Frigyes ezt követően

már vidékre is elmehetett, hogy megtekintse az állami domíniumokat. Javaslatot is készített arról, hogyan lehetne a jövedelmeket fokozni. Az egyik birtokon a parasztok heti hat robotnappal tartoznak és egy lóval. Frigyes szerint előnyösebb volna, ha csak heti három napot robotolnának, de két lóval. A királynak tetszett a javaslat. Frigyes későbbi, óvatos parasztpolitikájának a csíráit láthatjuk itt. De csak a csíráit.

Amikor Vilma férjhez ment, az esküvő harmadik napján Frigyesnek már megengedték, hogy megjelenjen az udvarban. A cüstrini tragédia óta már két év telt el, a visszatérés a trónörököshöz illő életformába tovább haladt. A király ekkor már komolyan kezdte szorgalmazni Frigyes házasságkötését. Erzsébet Braunschweig-

Beverni hercegnőt szánta neki. 1732. március 10-én meg is történt az eljegyzés. Frigyes ugyan Grumbkow hadügyminiszternek azt írta, hogy inkább öngyilkos lesz, de azután beletörődött. Néhány nappal az eljegyzés előtt azt írta nővérének Bayreuthba: „A menyasszony nem szép, nem is csúnya, van valamelyes esze, de nagyon rosszul nevelték, félénk, nincs semmiféle helyes életmódja.” Az eljegyzésnél a kötelező formaságok után azonnal hátat fordított a hercegnőnek és másokkal kezdett beszélgetni. Néhány nap múlva elment Nauenba, hogy átvegye ezredét. A katonai teendők iránt való lelkesedésre szükség volt ahhoz, hogy atyját tovább békítse. Egyébként Frigyes már 1732 óta nem Cüstrinben lakott, hanem Ruppinban, Berlintől északnyugatra. Itt

már elkezdte a katonásdit. Délelőtt gyakorlatoztatta a legényeket, este olvasott és fuvolázott. A házasságkötés terve egy időre módosulni látszott. A császári udvar az angol királyi családdal való kapcsolatot szorgalmazta. 1733. június 12-én mégis az eredeti terv valósult meg, Frigyes elvette Erzsébetet. Néhány nap múlva egymaga visszament Ruppinba, s ott Voltaire XII. Károly svéd királyról írt életrajzát olvasta.

A katonáskodásból hamarosan, ha csak átmenetileg is, komoly dolog lett. Lengyelországban meghalt I. Ágost, a király, aki egyúttal szász választó is volt. A francia politika bátorítására a lengyel nemesek Leszczyński Szaniszlót választották meg királlyá. Oroszország, a császár, a szász választó, aki maga szere-

tett volna atyja örökébe lépni, háborút indítottak. És minthogy a császár háborúzott, Frigyes Vilmos kötelességének érezte, hogy segítséget nyújtson neki. Tízezer főnyi hadsereget küldött. Frigyesnek is táborba kellett szállnia, a király részletes utasítást küldött neki, mit tegyen. Még arra is volt gondja, hogy előírja, mennyit költhet étkezésre.

A hadjárat nem volt különösebben érdekes, még csak sikeres sem (bár végső fokon az orosz—osztrák—szász koalíció elérte célját, II. Ágost lett a király). Inkább csak a korabeli hadászati elveknek megfelelő vég nélküli vonulásokról volt szó, az ellenfél gondos kikerüléséről. Frigyes számára mégis nagy élmény volt. Itt látta meg először a valóságban, mi is az a háború. Ez már nem a szakkönyvek

száraz elmélete volt, nem is a gyakorlatozás kemény, de alapjában véve értelmetlen fegyelme, hanem a valóság. A trónörökös az uralkodásnak ezt az oldalát is megismerhette immár, és még egy fontos dolgot látott: az osztrák hadsereg gyengeségét. Abban az értelemben is, hogy összetétele, felszerelése nem jó, és abban az értelemben is, hogy a hadvezetés sem megfelelő. Hat évvel később ez a tapasztalat bátorítja majd az újdonsült királyt élete első háborújára.

Egy pillanatra még úgy is tűnt, hogy a trónra lépés már egészen közel áll. Frigyes Vilmos a szellemi szórakozások helyett az evést és ivást szerette, mondják, egyszerre nyolc tucat osztrigát tudott megenni. Mint akkor általában mindenki, aki tehet, valóban sokat evett. Élete vége felé 125

kilogramm volt a testsúlya. Már régóta kínozza a köszvény, amihez a vízkór is járt. 1734 őszén súlyosan megbetegedett. Hívatta Frigyeset, és most először tárgyalt vele komolyan a nagypolitikáról. Ekkor vallotta be, hogy kiábrándult a császárból, jobb lett volna a franciákkal szövetkezni. Frigyes, aki egyébként továbbra is élesen szembenállt atyjával, csak most már jól tudta ezt titkolni, a királynak ezt a véleményét komolyan vette. Felkészült rá, hogy átveszi a kormányzást. A következő év elejére azonban a király jobban lett, Frigyes újabb csalódással vonult vissza Ruppinba.

Ugyanebben az évben, 1735-ben a király elrendelte, hogy tegyen körutazást Kelet-Poroszországban. Frigyes akkor járt először az ország legkeletibb tartomá-

nyában, és ismét találkozott a paraszti nyomorúsággal. Az emberi részvét ébredt fel benne, vagy csupán a józan államférfíui számítás? Nehéz eldönteni, de a következtetés mindenképpen az, hogy: a parasztokat meg kell segíteni, különben éhínség üthet ki. És különben is, ha a parasztok nyomorognak, az állam sem lát tőlük pénzt. Mindezt persze emberbaráti szólammal lehetett alátámasztani. Frigyes, régóta a francia felvilágosodás műveinek szorgalmas olvasója és bámulója, ezt meg is tette. Hamarosan közelebbi kapcsolatba is került a felvilágosodással.

1736-ban új rezidenciába költözött, Rheinsbergbe, ahol francia módra, vizek közt, építtetett magának új kastélyt. 1739-ben készült el teljesen a belső berendezés, de ekkor már három éve ott lakott. Egész

kis udvart szervezett itt maga köré. Még a feleségét is eltúrte itt, habár a király felszólítását, hogy minél előbb lásson hozzá a „gyerekcsináláshoz”, nem vette komolyan. Feleségének is tetszett az itteni életmód. Reggel hat órától olvasás, a filozófusok elmélyült tanulmányozása, ebéd és kávé után ugyanaz. (Rheinsbergi könyvtárában alig akadt hadtudományi munka, annál több filozófiai mű.) Azután este zene, vagy — kevésbé előkelő kifejezéssel — részegeskedés.

A jelentéktelen Erzsébet mellett ott volt ebben az udvartartásban Charles Etienne Jordan, francia emigránsok gyermeke, református lelkész, tudós és művelt férfiú, akit Frigyes leveleiben nemegyszer nevezett legjobb barátjának. Ott volt a vidám, közvetlen Dietrich von Keyserlingk báró,

aki mindenről az égvilágon tudott hosszan és szellemesen csevegni. Azután még néhány zenész, meg egyéb udvari ember is volt, franciák, németek vegyesen. Vidám társaság, ha kellett, és alkalmas arra, hogy elfeledtesse Frigyessel, hogy még mindig nem került a trónra. Francia különben is sok akadt Poroszországban, hiszen az 1685 után hazájukból száműzött francia protestánsok, a hugenották nagy számban telepedtek le itt, ahol vallásszabadságot élveztek. A „nagy választó” és I. Frigyes szívesen látta őket, különösen a kézműveseket, de sok értelmiségi is akadt közöttük. Frigyes franciás műveltsége jórészt ezzel is magyarázható.

A filozófiával és a felvilágosodással való foglalkozás tovább módosította Frigyes nézeteit. Már nemcsak egyszerűen az

embereket vetette meg, hanem az égieket is. Először csak a papok, az egyházi szervezet ellen fordult, persze nem nyíltan, hanem csak levelezésében, meg az étkezéseknél előkerülő tréfálkozásokban. De voltaképpen már 1734 óta szakított mindenféle hittétellel, csupán—a felvilágosodás mérsékelt szárnyának eszményeit követve—valamiféle legfelső lény létezését ismerte el. 1738-ban szabadkőműves lett.

Ekkor már egy ideje levelezésben állt a filozófusok koronázatlan királyával, a felvilágosodás legnagyobb tekintélyével, Voltaire-rel. 1736-ban írta hozzá első levelét, és attól kezdve rendszeresen leveleztek egymással, kölcsönösen szerénykedve és a levelező társat az egekig magasztalva. Voltaire hiúságának hízelgett, hogy egy trónörökös, aki talán hamarosan király

lesz, elismeri az ő szellemi nagyságát, sőt tanácsait kéri. Íme a felvilágosodás nagy reménysége, az uralkodó, aki megfogadja a filozófusok szavát, sőt maga is filozófus, ha majd az ország élére kerül, megvalósítja a felvilágosult elmék elképzeléseit. Hiszen ez az, amit vártak! Frigyes hiúságának viszont az hízelgett, hogy a nagy Voltaire barátságára méltatja őt, aki ugyan királyi herceg, de egy kis országban. És különben is mit számít a származás és előkelőség a filozófusok magasabb rendű világában. Ebben a kapcsolatban mindegyik a másikat dicsérte, de volta-képpen önmagát biztatta. Mégis volt valami igazi barátság is ebben a furcsa viszonyban a királyfi és a filozófus közt, amelyet ugyan a korban mindenki helyesnek, sőt kívánatosnak tartott, de amely

voltaképpen csak ebben az egy esetben valósult meg úgy-ahogy. Voltaire még gyakorlati tanácsokat is adott neki, csiszolgatta olykor még döccenős prózáját, ha francia verseit nem is tudta jobbakká tenni.

A rheinsbergi évek alatt Frigyes nemcsak zenélt, olvasott és ivott, hanem sokat gondolkodott is. 1739 tavaszán fogott hozzá egy nagyobb államtudományi munka megírásához, aminek az Antimachiavelli címet adta. Persze ezt is franciául írta. Voltaire javította a kéziratot, stiláris módosítások címén még enyhített is helyenként az élességén. 1740 szeptemberében jelent meg a munka Hágában, amikor Frigyes már király volt. Meg is tagadta, mert éppen trónralépése után még néhány javítást akart

eszközölni a munkán, de Voltaire ezt nem hajtatta végre.

Jó kétszáz évvel korábban Machiavelli „A fejedelem” c. munkájában, a maga korának olasz állapotai alapján azt fejtegette, hogy az uralkodónak a hatalom érdekében minden eszközt meg szabad ragadnia. Csalhat, hazudhat, a fontos a hatalom megszerzése és megtartása. Erkölcsi megfontolások nem jöhetnek számításba. Frigyes már a címmel is érzékeltetni akarta, hogy éppen az ellenkező nézetet vallja. A fejedelem hivatása magasztos, nagy dolog. A fejedelem az állam első szolgája. (Mintha csak saját atyja gyakorlatát ültette volna át az elmélet nyelvére.) Mindig és mindenben az általános erkölcsi elvek alapján kell cselekednie. Nem szabad csálnia,

hazudnia, nem szabad hódítania. Machiavelli olasz városfejedelmeiben, akiknek munkáját szánta, Frigyes a maga korának apró német fejedelmeit vélte felismerni. És annál nagyobb haraggal fordult velük szembe, mert megvetette őket.

Az uralkodó tehát tartsa magát az erkölcsi alapelvekhez, álljon helyt a megkötött szövetségek mellett, kerülje el a háborút, mert hiszen mi jogn vállalhatja a felelősséget mások, ezrek és tízezrek nyomoráért.

Még abban az évben, amelyben az Antimachiavelli megjelent, Frigyes pontosan az ellenkezőjét tette annak, amit itt olyan hévvel hirdetett. Szembefordult a gyakorlatban az antimachiavellizmussal, s ezt más néven úgy is fogalmazhatjuk,

hogy Machiavelli elméletéhez tartotta magát.

Csakugyan váratlan és meglepő fordulat? Nemcsak Frigyes jellemének ismeretében nem tűnik ez olyan váratlannak. Magában az Antimachiavelliben is szó van már arról, hogy a fejedelemnek ugyan ragaszkodnia kell a megkötött szövetséghez, de lehetnek olyan kellemetlen körülmények, amikor mégis szakítania kell vele. És a háború ugyan elítélendő dolog, de van jogos háború is, mégpedig háromféle. Az elsőben a megtámadott fél védekezik. A második az érdekháború. (Ez utóbbit persze Frigyes finoman fogalmazta meg, olyan háborúról van szó, amelyben a király azokért a jogaiért száll síkra, amelyeket mások kétségbe vonnak.) Végül a harmadik

fajta a megelőző háború. Igaz, hogy ez támadó háború. De mégis jobb egy ellenfél támadását megelőzni, mint áldozatául esni.

Ha nagyon odafigyelünk, az Antimachiavelli éppenséggel nem Frigyes uralkodói gyakorlatának az ellenkezőjét bizonygatja, hanem pontosan ezt a gyakorlatot támasztja alá diszkrétan elhelyezett, olykor még tetszetősnek is tűnő érvekkel.

Az uralkodói gyakorlat pedig már itt állt a küszöbön. 1739/40 telén Frigyes Vilmos állapota ismét súlyosbodott. A tavaszban reménykedett, de az sem hozott enyhülést. Már nem is tudott feküdni, csak ült karosszékében, és már csak azokat tudta megverni kedvelt nád-pálcájával, akik túl közel kerültek hozzá. Maga is reménytelennek találta hely-

zetét. Május 26-án levélben kérte Frigyeset, hogy június 5-ére jöjjön hozzá. Frigyes azonban értesülve a válságról, május 28-án már ott volt a királynál. Két óra hosszat beszélgettek. Ez már valóban Frigyes Vilmos politikai végrendekezése volt. Május 31-én kora délután meghalt. Nem egészen ötvenkét éves volt.

Frigyes levélben közölte a hírt feleségével, de igen hűvös hangon. Erzsébet megérthette belőle, hogy férje most már végképp elszakad tőle. A formaságokat Frigyes betartotta, ha Berlinben volt, naponta meglátogatta a királynét néhány percre. De voltaképpen elég ritkán járt Berlinben.

Nagyatyjához hasonlóan az első pillanatokban ő is élvezte, hogy király lett.

Hintón járta be Berlint. Mindenütt pénzt szórt a tömegnek. Ám nemcsak élvezte. Komoly dolgokat is akart tenni. Végül is a filozófusok tanítványa ült a trónra. Párizsban már tudni vélték, hogy Voltaire-t hívja meg első miniszterének. Persze erről nem volt szó első Intézkedései mégis a felvilágosult filozófus uralkodót sejtették. Eltörölte a kínvallatást, kimondotta a teljes vallásszabadságot, elrendelte, hogy állami gabonatarházakat állítsanak fel, és ezekben tartalékoljanak élelmiszert éhínségek esetére. Visszaállította az Akadémiát, visszahívta a száműzetésből Johann Christian Wolffot, a német felvilágosult filozófust, akinek nagy tisztelője volt. Sőt Voltaire-t is hívta. Ha nem is első miniszternek, de baráti látogatásra. Még elébe is ment,

szeptember elején Cléve-ben találkozott vele. Ekkor Voltaire még visszatért, de novemberben már elment a királyhoz, aki Rheinsbergben látta vendégül egy hétig. Az első, cléve-i találkozással még mindketten kölcsönösen elégedettek voltak, már csak azért is, mert a találkozás rövid ideig tartott. Egy teljes hét egymás közelében már nem volt ilyen felhőtlen. Amikor Voltaire hazatért, kérte útiköltségei megtérítését. A filozófusok királya és a király-filozófus kapcsolatának nem a legszebb oldala ez. Frigyes fizetett, de leveleiben felpanaszolta Voltaire kicsinyességét.

De mindez, Voltaire és az első rendeletek, csak epizód. Az új királynak mindjárt uralkodása kezdetén a nagypolitika kérdéseivel kellett szembenéznie.

AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ

Az európai politika legfontosabb kérdései ebben az időben mintha nem is Európához kötődtek volna. A nagy tengerparti országok, Anglia, Franciaország, Spanyolország, Hollandia, Portugália ekkor már két évszázada építették gyarmatbirodalmaikat. Amerikában és Indiában egyaránt már túl közel kerültek egymáshoz. Ekkor már kölcsönösen egymás gyarmatait akarták megszerezni. Ezekhez az ellentétekhez képest az európai kérdések, az osztrák örökösödés vagy Lengyelország már voltképpen a második helyre süllyedtek, és csak a kontinens belsejébe beszorult államok, mint éppen Poroszország,

Ausztria és Oroszország számára voltak fontosak. (Forma szerint Ausztriáról ebben a korszakban még nem beszélhetünk, csak Habsburg birodalomról, amely a legkülönfélébb, a német birodalomhoz tartozó s azon kívüli tartományokból, országokból állt össze. Az egyszerűség kedvéért használjuk a rövidebb kifejezést, amely a kortársak előtt sem volt ismeretlen.)

A gyarmati politikából és a gyarmati harcokból Poroszország kimaradt. Igaz, jó néhány évtizeddel korábban a nagy választó is úgy érezte, az illendőség megkívánja legalább egy apró gyarmat megszerzését. Afrikában meg is hódított egy kis földterületet, de később feladta, mert egyszerűen nem tudott mit kezdeni vele. 1740 táján Poroszország még túl

jelentéktelen volt ahhoz, hogy újból gyarmatosítással próbálkozzék.

Gyarmatosítással nem próbálkozhattott, ez igaz. De a nyugati hatalmak Európán túl terjedő, és ennek megfelelően Európától elforduló érdeklődését talán fel lehet használni arra, hogy Poroszország itt, Európában szerezzen valami kis területet. Frigyes már húszéves korában mint trónörökös foglalkozott ezzel a gondolattal, elsősorban annak érdekében, hogy országát összefüggő egésszé tegye, megszerezze a közbeékelődő területeket.

1739-ben éppen Anglia és Spanyolország közt tört ki háború a gyarmatok miatt. Várható volt, hogy ebbe Franciaország is bekapcsolódik. Frigyes ezt a helyzetet próbálta felhasználni, hogy

valamelyik fél támogatása fejében itthon húzzon hasznot a konfliktusból. Erre vonatkozóan is utasítást adott, amikor az európai udvarokba elküldte követeit, hogy trónra lépését bejelentsék. Különösen Franciaország és Anglia volt fontos számára, Anglia már csak azért is, mert, királya, II. György, egyúttal hannoveri választófejedelem is volt. Hannover pedig közvetlenül szomszédos volt nyugaton Poroszországgal. Éppen ez választotta el a porosz törzsterületet a nyugati tartományoktól. Ez a mozzanat azonban ekkor még nem volt lényeges, Frigyes álmában sem gondolt Hannover megszerzésére. Az első tapogatózások azonban eredménytelenek voltak. II. György különben is közeli rokona volt, hiszen Frigyes anyja, Zsófia Dorottya az angol

király nővére volt. A családi kapcsolat régebbi keletű volt még ennél is. I. Frigyes második felesége, Zsófia Sarolta I. György angol király nővére volt.

Maradt egy csekély lehetőség, Berg hercegsége, amely az uralkodó halála után több oldalú szerződések értelmében a porosz királyra szállt volna. De néhány hónappal Frigyes trónra lépése után ennél sokkal előnyösebb és nagyobb zsákmány kínálkozott. És Frigyes élt is az alkalommal.

1740. október 20-án VI. Károly császár meghalt. Fiú utóda nem volt. Úgy tűnt, a Habsburgok, akik századok óta ültek a német császári trónon, kénytelenek lesznek ezt átengedni másnak. Maga a császár is csak arra törekedett még életé-

ben, hogy legalább családi birtokait biztosítsa elsőszülött leánya, Mária Terézia számára. A Pragmatica Sanctiónak nevezett családi törvényben 1713-ban kimondotta a Habsburg birodalom tartományainak megbonthatatlan egységét és összetartozását. Ezt a törvényt sorra fogadtatta el az egyes országok rendi képviselőivel (a magyar országgyűlés 1722-ben szavazta meg). Egyúttal a jelentősebb európai országok kormányaival is szerződést kötött ennek a törvénynek az elismeréséről. Frigyes Vilmos is megkötötte e szerződést. Ez tehát Frigyest is kötelezte. (De hát az Antimachiavelliben nemcsak a szerződések szentségéről volt szó, hanem arról is, hogy bizonyos körülmények közt meg kell azokat szegni.)

Frigyes október 26-án vette hírül Károly halálát, és rögtön döntött. Ezt az alkalmat kell felhasználni Szilézia megszerzésére. Az eredetileg lengyel tartomány a középkorban a cseh korona főhatalma alá került, így szerezték meg a Habsburgok. Éppen a XVIII. század során ez a tartomány vált az egész Habsburg birodalom leggazdagabb területévé, vászonszövő ipara, nagy textilmanufaktúrái, házi szövői, vas- és szénbányái révén. Azt tudta nyújtani, ami Poroszországnak annyira hiányzott, ipari nyersanyagokat és fejlett ipart. Végül pedig Poroszország közvetlen szomszédságában terült el.

A király először tárgyalások útján akarta megszerezni. Ha Mária Terézia átadja, Frigyes ennek fejében Ausztria

mellé áll, ahhoz ugyanis, hogy az osztrák örökösödés ügyből háború lesz, nem fért kétség. Elsősorban Franciaországtól volt várható a beavatkozás, hiszen a francia és a Habsburg hatalom párharca a XVI. század eleje óta jóformán szakadatlanul folyt. Kiderült azonban, hogy a tárgyalások útja járhatatlan, Mária Terézia ragaszkodott a Pragmatica Sanctio elveihez.

Akkor pedig háború kell. A porosz kormány egyelőre titkolta háborús elhatározottságát, Frigyes elismerte Mária Terézia magyar és cseh királynői címét. Ugyanakkor azonban megkezdte a katonai előkészületeket, és jogászaival összeállította az elméleti érveket. Bécsben november derekán kezdtek nyugtalanodni a porosz készülődések miatt,

magyarázatot is kértek. December 16-án a porosz csapatok átlépték a sziléziai határt.

Frigyes nem sokkal később, „Korom története” című munkájában többek között azzal is magyarázta fellépését, hogy a hatalmaktól nem kapott támogatást a bergi örökség ügyében, és bár Poroszország nehéz helyzetben volt valamit tenni kellett. „De még ha olyanira nyomós okok fékeztek is a király dicsvágyát, más, nem kevésbé súlyos indokok arra ingerelték, hogy uralomra lépésekor bizonyítékokat adjon erejéről és elszántságáról, hogy népének tiszteletet szerezzen Európában. Minden jó hazafi szíve vérzett azért, hogy a hatalmak különösen uralkodása utolsó éveiben oly csekély tekintettel voltak az el-

hunyt királyra, és a sértések miatt, amelyeknek a porosz név a világban ki volt téve. Éppen ez gyakorolt nagy befolyást a király eljárására.” (Persze kissé különös Frigyes Vilmos becsületének a védelme attól a Frigyesestől, aki maga vén bolondnak nevezte atyját.)

Huszonkétezer főnyi katonaság tört be Sziléziába. Frigyes maga vezérelte őket. Az osztrák csapatok nem tudtak ellenállni. 1741. január 3-án Frigyes bevonult Boroszlóba (a mai Wrocław), a tartomány fővárosába, miután előzetesen egyezményt kötött a városi szenátussal. A hónap végére már csak három erőd maradt meg az osztrákok kezén. Franciaország is bekapcsolódott már a háborúba. A király arra számított, hogy a francia kormány katonai szövetséget ajánl fel

neki, de a franciák megmaradtak a korábban kötött, csak védelmi jellegű szövetség mellett. Ez nem volt biztosíték Frigyes számára, hogy megtarthatja Sziléziát. Ezért ismét tárgyalni akart Mária Teréziával. A királynő azonban továbbra is hajthatatlan volt. A háborút tehát folytatni kellett.

A Sziléziába vezényelt katonaság létszámát harminckétezerre növelték. Áprilisban az osztrákok ellentámadást indítottak Neipperg tábornok vezénylete alatt. Néhány napig párhuzamosan meneteltek a csapatok, ahogy ezt a korabeli hadművészet előírta. Április 10-én Mollwitz mellett mégis csatára került sor. Egy ideig úgy látszott, az osztrákok kerekednek felül. Frigyes csekély számú kísérettel el is menekült, majdnem osztrák

fogságba esett. A szabad ég alatt eltöltött éjszaka után szerzett tudomást arról, hogy csapatai végül mégis viaszorították az osztrákokat. Még évek múlva is mélységesen szégyellte magát ezért a menekülését.

A maradandó mégis a mollwitzi győzelem volt. Ide helyezték át a porosz főhadiszállást, és 1741. június 3-án itt írták alá a porosz—francia szerződést, amelynek értelmében negyvenezer főnyi francia csapat kel át a Rajnán, hogy az osztrákok ellen harcoljon. Ettől a lépéstől viszont a protestáns német fejedelmek ijedtek meg, és Frigyesnek is kissé sok volt a franciák megerősödése. Szeptemberben a franciák már elfoglalták Linzet. A szász és a bajor választófejedelem is Ausztria ellen fordult. A bajor Károly Albert elfoglalta Csehországot, késő

ősszel már Prágában fogadta a cseh rendek hódolatát. A következő év januárjában pedig őt választották meg császárrá VII. Károly néven.

A francia túlsúly gondolkodóba ejtette Frigyest. Már 1741 őszén titokban tárgyalásokat kezdett az osztrák kormánnyal, a háborút már nem folytatta nagy eréllyel. Ez viszont lehetővé tette az osztrák seregeknek, hogy elfoglalják a bajor választó fővárosát, Münchent.

A háború egyre nagyobb méreteket öltött. 1742-ben már Anglia is beavatkozott a franciák ellen, vagyis az osztrákok oldalán. De itt amúgy sem az európai kérdések voltak az égetőek. Frigyes már 1742 januárjában újra megindította a háborút. Morvaországon keresztül Bécs felé akart előretörni, ez azonban nem

sikerült. Így inkább Csehországba ment, az ott tartózkodó francia és szász csapatokat nem tartotta megbízhatóknak. Május 17-én Čáslav mellett újabb győzelmet aratott az osztrákok felett.

Ebben a pillanatban úgy érezte, Szilézia birtoklását sikerült biztosítani. 1742. június 19-én váratlanul megkötötte a békét az osztrákokkal. Ekkor már Mária Terézia is hajlandó volt lemondani Sziléziáról Poroszországnak a háborúból való kiválása fejében. Arra akarta felhasználni a békekötést, hogy a többi ellenség ellen összpontosíthassa erejét. Sziléziát majd ráér kedvezőbb alkalommal visszaszerezni Frigyestől.

A békekötéssel Frigyes voltaképpen legfőbb szövetségesét, Franciaországot hagyta cserben. Volt is ott nagy fel-

háborodás. Csakhogy ezzel a király már kevésbé törődött, miután Sziléziát megszerezte. Hadd háborúzzanak a többiek tovább. Hazament és operaházat alapított Berlinben. Alattvalóinak száma egyharmadával megnőtt, hiszen Sziléziának legalább egymillió lakosa volt.

A dolog mégsem volt egészen egyszerű. A többiek ugyan folytatták a hadakozást, csak hogy most már az osztrák csapatok kerültek fölénybe. Csehországot a francia és szász csapatok még 1742-ben kiűrték, a cseh rendek sietve biztosították Mária Teréziát hódolatukról, akárcsak alig egy éve Károly Albertet. A bajor választó országa már egészében osztrák megszállás alá került. VII. Károly idővel a Majna menti Frankfurtba szorult vissza. A német fejedelmek nem támogat-

ták, mivel egyre nyilvánvalóbb volt, hogy csak a francia politika képviselője.

Frigyes már 1743-ban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy ismét beavatkozik a háborúba, hiszen az osztrák kormányzat sem titkolta, hogy a békekötés ellenére nem mondott le végleg Sziléziáról. Frigyes igyekezett újabb szövetségek útját egyengetni. Egyik hűgát, Ulrikát az új svéd királyhoz adta feleségül. Az orosz trón várományosához, Péter holstein-gottorpi herceghez nőül adott egy kis német hercegnőt, Anhalt-Zerbsti Zsófiát. Aligha sejtette ekkor, hogy ez a jelentéktelennek tűnő nő egykor II. Katalin néven nagy szerepet játszik majd Poroszország sorsának az eldöntésében.

1743. június 5-én Párizsban a porosz és a francia kormány új szövetséget kötött.

Ehhez Bajorország is csatlakozott. A győzelem után Csehországot Poroszország és Bajorország között akarták felosztani. De több mint egy évig tartott, míg Frigyes újra megindította a hadműveleteket. Akkor, amikor meghallotta, hogy a Lotharingiai Károly herceg vezette osztrák csapatok átlépték a Rajnát és behatoltak Elzászba. Az új háborút bejelentő kiáltványában a király a birodalom, a fejedelmek érdekeire hivatkozott, amelyeket mind az osztrák nagyravágyás és a bosszúvágy fenyeget, amely minden békés kiegyezést lehetetlenné tett. „Miután tehát őfelsége hiába kísérelt meg annyi mindent, hogy a birodalomnak visszaadja a rendet és a békét, úgy látja, hogy a választófejedelmi házak 1744-es szövetsége, valamint az a tény,

hogy maga egyike a legelőkelőbb birodalmi rendeknek, arra kényszeríti, hogy megmentse a birodalmat a teljes pusztulástól. Ebből a célból csapatainak nagy számát segédc csapatokként a császár rendelkezésére bocsátja, hogy azokkal hadakozzék Magyarország királynője, engesztelhetetlen ellensége ellen, aki gőgös büszkeségében és becsvágyában csupán arra törekszik, hogy egész Németországot kemény igája alá hajtsa.”

1744. augusztus 17-én Frigyes betört Csehországba, egy hónap alatt Prágáig jutott. A további előrenyomulása azonban már lelassult, akadályt jelentettek az őszi esőzések és a magyar és horvát huszárok ellentámadásai is. A hadseregből mintegy tizenhétezer katona szökött el, Frigyes a cseh és a sziléziai területet is

meg akarta szállni, a szétszórt porosz csapatok közé azonban benyomultak az osztrákok. Novemberben a királynak vissza kellett térnie téli szállásra Sziléziába. A hadsereg felszerelése, az ágyúk zöme ott veszett Prágánál. A tábornokok már arról beszéltek, hogy nincs többé porosz hadsereg.

1745 nyarán a porosz csapatok sziléziai területen még két győzelmet arattak a benyomuló osztrákok felett. De a porosz hadsereg, az egész porosz állam már csakugyan kimerült. VII. Károly még az év elején meghalt, fia kibékült Ausztriával. December 25-én Frigyes Drezdában megkötötte az újabb békét az osztrákokkal. Sziléziát megtarthatta továbbra is, annyira nem volt erős a Habsburg birodalom, hogy ezt visszavehesse tőle.

De Frigyes is engedményre kényszerült, elismerte Mária Terézia férjének, Lotharingiai Ferencnek a megválasztását császárrá. A Habsburg-, illetve ettől kezdve Habsburg—Lotharingiai-ház mégis visszaszerezte a német trónt. A háború a többi ellenfél közt még tartott egy darabig, véglegesen csak 1748-ban fejezte be az osztrák örökösödési háborút az aacheni béke. De Frigyes számára már 1745 végén lezárult a harc. A drezdai békekötés után azt mondta a francia követ titkárának: „elég volt, most már élvezük azt, amit megszereztünk”.

A FILOZÓFUS

Mintegy tizesztendős békés korszak következett. Frigyes meg volt elégedve azzal, amit megszerzett, pillanatnyilag nem vágyott újabb hódításokra. Még elég fiatal volt ahhoz, hogy visszaemlékezzék ifjúkorának kedvteléseire, a filozófiára és a zenére. S az országa boldogulására szőtt tervekre. Egy ideig ezeknek élt.

Berlint sohasem szerette, hiszen többek között Frigyes Vilmosra is emlékeztette. Állandó tartózkodásra Potsdamba költözött, amely szükség esetén elég közel volt a fővároshoz, de mégsem annyira, hogy bármikor zavarhatták volna őt. Már 1745 januárjában elkezdte itt építtetni nyári kastélyát, nagy vonalak-

ban maga tervezte meg. Az építést a korszak jeles porosz építésze, Knobelsdorffra bízta. 1747 májusára készült el a nevezetes palota. Sans-Soucinak („gond nélkül”), nevezte el, már a névvel is jelezve, hogy itt súlyos gondok nélkül szeretne élni és az életet élvezni.

A rheinsbergi évekhez hasonlóan ismét kis baráti kört gyűjtött maga köré. Részben azokból, akik már ott is környezetét alkották, részben új jövevényekből. Az egyik, Francesco Algarotti egy velencei kereskedő fia volt, költő és festő, operák szövegkönyvének az írója. Frigyes grófi címmel tisztelte meg. Jean Baptiste de Boyer d'Argens márki francia világfi volt, aki bejárta jóformán egész Európát, mielőtt megállapodott a potsdami udvarban. Írogatott, filo-

zófiai munkát például arról, mennyire bizonytalanok az emberi ismeretek. Sokat evett, sokat aludt, a legkisebb széltől is óvta magát. Volt egy hozzá hasonló porosz világfi is, Poellnitz, egykor még I. Frigyes apródja, aki szintén végigjárta, sőt végigverekedte Európát, és vég nélkül tudott történeteket mesélni kalandjairól. Még a filozófus La Mettrie is megfordult Sans-Souciban.

Frigyes ugyan gondosan foglalkozott az államügyekkel is, természetesen atyja módszerét folytatva, szigorúan csak írásos formában. De ezen túl sokat olvasott. Amikor meghalt, a kastély könyvtárában 2288 kötet könyvet hagyott hátra, de a potsdami téli kastélyban is volt 1038. A délutáni órákban a király olvasott, este pedig a baráti tár-

saságban beszélgetések folytak, a legkülönfélébb témákról vagy zenét hallgattak. A rheinsbergi évek könnyedsége és vidámsága mintha újraéledt volna, az akkori ifjúi kilengések nélkül. Igaz, nem egészen. Mert azért ebben a baráti asztaltársaságban is követtek el ízléstelen tréfákat. Frigyes nem tagadta meg természetét. Szerette ezt a sokféle embert, aki körülvette őt hízelkedéseivel és sokszínű ismereteivel, de nem állhatta meg, hogy nap mint nap ki ne gúnyolja őket. Egyébként is elég szabad szájú volt, sőt minisztereinek adott írásos utasításaiban sem ritkák a triviális kifejezések. Az emberek megvetése számos apróságban jutott kifejezésre. A kastélyban egyszer vita támadt két udvarhölgy között, hogy melyiké az elsőbbség az ajtónál. Frigyes

kurtán intézte el a vitát: az menjen előre, aki a butább.

Volt valami parlagi ebben a filozófusi visszavonultságban. Az asztaltársaság kissé a középkori uralkodók udvari bolondjainak a szerepét is játszotta. Frigyes így találta ezt rendjén. A kastély belső berendezésével sokat törődött. Számos festményt vásároltatott külföldről. De kiderült, hogy sokszor hamisítványokra költötte a pénzét. A hazai festők és szobrászok meg, akiket alkalmazott, csak másodrendű művészek voltak. Frigyes voltaképpen valamiféle ellen-Versailles-t a francia udvarral műveltségben és szellemességben vetekedő központot akart Sans-Souciban megvalósítani. Csakhogy erre még ő maga sem volt felkészülve, nemhogy környezete.

Pedig Frigyes még Voltaire-t is bevonta — legalábbis egy időre — ebbe a baráti társaságba. Állandó tartózkodásra hívta magához. Mivel Voltaire egy ideig vonakodott, Frigyes nem nyugodott. Franciaországban intrikált ellene, igyekezett ott lehetetlenné tenni helyzetét, hogy ne lásson más kiutat, mint a potsdami letelepedést. Végre 1750-ben Voltaire maga jelentkezett, hogy most már szívesen eljönne. Persze ő sem tagadta meg magát: előre kikötötte, hogy a király térítse meg útiköltségeit, adjon neki érdemkeresztet, magas fizetést. Frigyes gavallér volt, évi húszezer aranyat fizetett. Voltaire 1750 nyarán érkezett meg Berlinbe, Frigyes ismét nagy tisztelettel fogadta, fogadásokat rendezett, színházba vitte, operába. Az-

tán elmentek Sans-Souciba és Voltaire irodalomból adott leckéket a királynak.

Csakhogy megisméltődött első hosszabb személyes kapcsolatuk eseménysorozata. A két ember közlelről voltaképpen nem bírta egymást elviselni. Voltaire, aki amúgy is szerette a pénzt (az örökösödési háború idején Frigyes a hadseregszállítás jövedelmeiből is részesítette), egy uzso-rással keveredett közös ügyletekbe, amelyek nagy port vertek fel. Frigyes egy időre még az udvartól is eltiltotta. 1751 februárjában szigorú hangú levelet írt hozzá. „Nagyon örültem, hogy Önt magam mellé vehettem. Értékeltem szellemét, tehetségét és ismereteit, és azt kellett hinnem, hogy az Ön korában levő férfiúnak már volt elég irodalmi vizálya,

hogy hozzám jöjjön, biztos kikötőbe meneküljön . . .

Megérkezéséig békesség volt házamban, és közölnöm kell Önnel, hogy nagyon helytelenül teszi, ha az a szenvedélye, hogy viszályokat és intrikákat szőjön. Békeszerető és nyugodt emberek kellemesek számomra, vagyis olyan emberek, akik magatartásukban megvannak a tragédiák heves szenvedélyei nélkül. Ha el tudja magát határozni arra, hogy filozófusként éljen, élénken fogok örülni, ha láthatom Önt, de ha megint átengedi magát zabolátlan szenvedélyeinek, és újra össze akar vészni az egész világgal, akkor nem lesz kellemes számomra, hogy idejönni látom: akkor épp úgy Berlinben is maradhat.”

Voltaire végül is visszahízelegte magát a potsdami udvarba, de az egyetértés már nem állt helyre. A filozófus valóban tovább intrikált, elsősorban a Tudományos Akadémia elnöke, egy másik francia, Maupertuis ellen, és nem vette észre, hogy az Akadémia Frigyes szívügye, ő maga áll Maupertuis mögött. De azt észrevette, hogy helyzete az udvarban nem a legjobb. Ő is csak egy az asztaltársaságból, a király nemegyszer megvetéssel nyilatkozott róla. Két évet mégis kibírt valahogy, aztán kérte, engedjék haza. 1753. március 26-án indult el. Amikor a Majna menti Frankfurtba ért, a porosz rezidens (aki azért tartózkodott itt állandóan, mert ez a város számított forma szerint a birodalom fővárosának), Frigyes megbízásából még

borsot tört az orra alá, néhány hétre feltartóztatta. Voltaire Maupertuis ellen írt könyvét Frigyes azonnal elkoboztatta. A szakítás véglegesnek látszott. Nyolc hónap után a filozófus mégis megbékélt, ismét Frigyesnek ajánlotta könyveit, és Frigyes is folytatta a levelezést. A távolból könnyebben tudták egymást tisztelni.

Voltaire távozása után megfakult az addig vidám élet. Frigyes többet medítált magában, politikai munkákat írt, amelyekben megint az állam, illetőleg a lakosság jólétét mondotta az uralkodó legfőbb gondjának. A felvilágosodás elveit visszhangozta, persze ekkor már a ténylegesen uralkodó király szempontjából. Ezért nem mulasztotta el annak kifejtését, hogy a legjobb államforma

a monarchia. A francia filozófusok, például D'Alembert, akik nem ismerték személyesen, továbbra is rajongtak érte. Propagandát folytattak mellette mint felvilágosult uralkodó mellett, és nem vették észre, hogy Frigyes a gyakorlatban mennyire más politikát követ. D'Alembert különösen egyházellenességét tisztelte, egy nemzetközi egyházellenes szövetség fejének tekintette. (Frigyes évjáradékot is juttatott neki hálából.) Volt is ebben valami, mint már láthatuk. Talán annak a felismerése is, hogy az egyház már nem olyan biztos ideológiai támasza a fennálló rendnek, mint régebben, mert nem elég hatékony. És ha nem az, akkor mire jó? Mindenesetre az uralkodása elején meghirdetett teljes vallásszabadságot Frigyes valóban ko-

molyan vette. Megengedte, hogy a katolikusok Berlinben Szent Hedvig tiszteletére templomot emeljenek, majd később befogadta országába a felosztatott jezsuita rend tagjait. A katolikusokkal különben is csínyján kellett bánnia, hiszen Szilézia lakossága nagyrészt belőlük került ki.

A potsdamiévekben, pontosabban 1752-ben fogalmazta meg első politikai „végrendeletét”. Valójában saját további politikájának irányelveit szögezte itt le. A lengyel kézben levő Nyugat-Poroszország meghódítására gondolt. De felvetődött Szászország megszerzésének gondolata is, sőt a beavatkozás egy esetleges oroszországi polgárháborúba, mindez egyetlen célnak, a porosz állam növelésének, hatalma gyarapításának alávetve.

Nem sokkal a végrendelet megfogalmazása után eljött az ideje annak, hogy Frigyes, óriási buktatók árán, megvalósítson terveiből valamit, pontosabban a legfőbbet, hogy Poroszországot európai nagyhatalommá emelje.

A HÉTÉVES HÁBORÚ

Ahogy az lenni szokott, egy-egy nagy háború lezárása pillanatnyilag minden kérdést megold, a béke másnapján viszont kiderül, hogy minden kérdés nyitva maradt. Így volt ez az aacheni béke után is. Frigyes ugyan Sziléziát megtarthatta, de — láthattuk — neki egyéb hódító tervei is voltak, Mária Terézia viszont nem felejtette el a Pragmatica Sanctiót és azt, hogy ennek értelmében Szilézia is a családi birtokokhoz tartozik. Elvétele tehát a legrettenetesebb jogtiprás, amelybe nem lehet belenyugodni.

Hiszen ha csak Sziléziáról lett volna szó, alkalmasint nem került volna sor újabb háborúra. De ennél jóval többről,

az angol—francia gyarmati viszályról volt szó (a többi gyarmati hatalom nem is számított már voltaképpen). Angliának és Franciaországnak össze kellett csapnia. Csakhogy Franciaország már hátrányos helyzetben volt, a gyarmatokon nem tudott döntő csapást mérni ellenfelére. Egy hely volt, ahol fölényben érezhette magát: az európai kontinensen, ahol Hannovert támadhatta meg. Angliának tehát arra kellett törekednie, hogy Hannovert valamiképpen biztosítsa. Az ország szomszédja a másik oldalon Poroszország. Világos, hogy Angliának a poroszok barátságát kellett keresnie, és csakugyan történtek erre kísérletek. Frigyes a maga részéről 1753-tól kezdve ugyancsak nagy érdeklődést tanúsított Anglia iránt. Már ez különös

dolog volt, hiszen az előző háborúban a két ország ellenségként állt egymással szemben.

Még különösebb volt azonban az osztrák politika. Kaunitz, a párizsi osztrák követ, már 1750-ben javasolta XV. Lajos francia királynak az ellenségeskedés abbahagyását. A király ekkor még nem nyilatkozott. Kaunitz-nak viszont sikerült Mária Teréziát meggyőznie egy osztrák—francia együttműködés fontosságáról, éppen Poroszországgal szemben. Merész terv, szinte kilátástalan, hiszen Poroszország és Franciaország között még mindig fennállt a védelmi szövetség. A politikában azonban semmi sem lehetetlen. Mária Terézia hamarosan meg is bízta Kaunitzot a külügyek intézésével:

hozza létre a szövetséget Franciaországgal.

Az angol kormányzat először a poroszbarátság mellett egyéb biztosítékot is latolgatott Hannover védelmére. Oroszország ugyan messze van, de sok a lakója, ennek megfelelően sok a katonája. Ha az orosz kormányt sikerül rávenni Hannover megvédésére, akkor Poroszországgal elegendő a semlegességi szerződés. Ha kitör a háború, Poroszország nem támadja meg Hannovert. Ez olcsóbb is, mert akkor nem kell állandó segílyt fizetni a poroszoknak. Ez viszont Frigyesnek volt kevés, különben is ott volt a francia szövetség.

1755-ben az angol kormányzat már elszánta magát az újabb háborúra Franciaország ellen. Frigyes még inga-

dozott, a franciákat határozott lépésekre sűrgette. 1755 szeptemberében mégis szövetséget ajánlott fel Angliának. Ki is fejtette londoni követének adott utasításában, hogy porosz szempontból miért volna erre szükség. Csakhogy ezt a titkosnak szánt levelezést az angolok is elolvasták, és ezért kitérő választ adtak. Frigyes ugyanakkor a franciákkal szemben tagadta, hogy tárgyalna az angolokkal. Valóban, még mindig bizonytalan volt. Aztán értesült róla, hogy 1755 őszén Anglia szerződést kötött Oroszországgal. Ennek értelmében az orosz kormányzat ötvenötezer főnyi katonaságot tart Livóniában, a Balti-tenger partvidékén, hogy bármikor bevethesse Hannover védelmére. Ez az orosz térhódítás északkeleti szomszédságában,

amely azután, Hannover megszállásával északnyugatra is kiterjedhet, eldöntötte Frigyes számára a kérdést. Már december elején elrendelte, hogy ügyvivője kösse meg a szerződést Angliával. Minthogy osztrák—orosz közeledés is fenyegette, Frigyes számára még sürgősebbé vált az ügy. 1756 januárjában megkötötték a westminsteri (más néven whitehalli) szerződést, amelynek értelmében közösen lépnek fel, ha német területre idegen csapatok hatolnak be.

Frigyes tőle szokatlanul naiv módon abban reménykedett, hogy a westminsteri szerződés ellenére megmaradhat a francia szövetség is. Meg is mutatta a szerződést a berlini francia követnek. Arra hivatkozott, hogy az orosz fenyegetés miatt kényszerült erre a lépésre. Nivernais

herceg, a francia követ szintén a szövetség fenntartása mellett volt, csak azon töprengett, hogy a törtétek után ez milyen formában oldható meg. 1756 márciusáig még folytak a tárgyalások. Aztán visszarendelték a francia követet Párizsba.

Az osztrák kormányzat ugyanis 1755 szeptemberétől állandóan a felszínen tartotta az osztrák—francia szövetség kérdését. Értesítette a francia kormányt a porosz—angol tárgyalásokról. Áprilisban XV. Lajos döntött. Megkötötte a versailles-i szerződést Ausztriával. Ennek értelmében huszonnégyezer főnyi katonai segítségre, vagy ennek megfelelő pénzsegélyre kötelezte magát Franciaország. A szerződés egyúttal azt is jelentette, hogy Franciaország lemondott a porosz,

Ausztria pedig az angol szövetségről. Amikor az események nyilvánosságra kerültek, a kortársak megdöbbenek. Az új szövetségi rendszer évszázados hagyományokkal szakított. Forradalom volt ez a diplomáciai életben. Ráadásul még az orosz—osztrák közeledés is megvalósult. Erzsébet orosz cárnő megsértődött az angol—porosz szerződés miatt, visszautasította a szerződés értelmében járó pénzt, és nyolcvanezer főnyi katonaságot ajánlott fel Mária Teréziának. Az orosz állásfoglalás viszont eldöntötte Lengyelország állásfoglalását is, mert annak az orosz politikához kellett igazodnia. Ezzel együtt, minthogy a lengyel király szász választó is volt, Szászország ugyancsak az osztrák—francia oldalra került.

Frigyes addig mesterkedett a Poroszország védelmét biztosító szövetségi rendszer kialakításán, amíg végül egy hatalmas poroszellenes koalíciót sikerült létrehoznia. Ekkor már csak a gyors fellépés segíthetett. Az angol—francia háború ténylegesen már 1755-ben megindult, bár hadüzenet még nem történt. Frigyes elhatározta, hogy maga robbantja ki a háborút. A saját kezűleg fogalmazott kiáltványban, amelyben (néhány héttel a háború kitörése után) bejelentette, miért kényszerült erre a lépésre, a bécsi udvar taktikájára hivatkozott, és német nemzeti szólamokat is hangoztatott: „A bécsi udvar... védelmi szövetséget kötött a francia udvarral, és mivel ezáltal Flandriát és Itáliát biztosítva tudta, azt hitte, megtámadhatja

Poroszország királyát, minden hűség és hit ellenére, és a Sziléziát illető ünnepélyes ígéreték és biztosítékok ellenére, amelyeket a királynak az aacheni békében adtak. A bécsi udvar ezzel sem elégedett meg, az aacheni béke óta nem szűnt meg Oroszországot Poroszország ellen uszítani... Ezeket a tényeket ezúton hozzuk a közvélemény tudomására, hogy mindenki tisztában legyen a bécsi udvar viselkedésével. Mindazok a hatalmak, amelyeknek érdekkérdésekről kellett tárgyalniok a bécsi udvarral, ezekben a vonásokban fel fogják fedezni szokott eljárását. Most, amikor a bécsi udvar az egyik hatalommal szövetkezett, amely a vesztfáliai békét garantálta, azt gondolja, büntetlenül áthághatja az összes birodalmi törvényeket, elnyomhatja a pro-

testáns szabadságot, Németországban létrehozhatja a maga despotizmusát, a szuverén fejedelmeket cseh grófokhoz hasonló vazallusokká teheti, egyszóval megvalósíthatja azt a tervet, amelyet II. Ferdinánd valósított volna meg, ha nem lett volna egy Richelieu herceg és egy Gusztáv Adolf svéd király . . .” A kiáltvány végső következtetése, hogy a porosz király kénytelen volt az osztrák támadást megelőzni. (Az Antimachiavelire kell ismét gondolnunk. E szerint ez is az igazságos háború egyik formája.)

A kiáltványt még nem adta ki, amikor 1756. augusztus 29-én betört Szászországba. III. Ágost nem is sejtette a támadást, csapataival együtt visszavonult Pirnába, és ott október 15-én megadta magát. Ő maga elmehetett másik orszá-

gába, Lengyelhonba, de az egész szász hadsereget besorozták a porosz csapatok közé. (A szász katonák az első adandó alkalommal megszöktek. A porosz hadvezetésnek nem sok haszna volt belőlük.)

Az első, könnyű győzelem után azonban a további fejlemények már nem voltak ilyen kedvezőek. 1757 januárjára Mária Terézia megkapta Oroszországtól a megígért nyolcvanezer főnyi segítséget. A francia kormány egy újabb versailles-i szerződésben százötezer fős rendes és huszonnégyezer fős segédcsapat kiállítására kötelezte magát. A német birodalmi gyűlés is szembefordult a porosz királlyal. 1757 január végén birodalmi átokkal sújtotta, mert 1740-ben Frigyes még csak egy másik német uralkodó ellen lépett fel, de most a

császár ellen fordult. Igaz ugyan, hogy a német fejedelmek a kora középkor óta igen gyakran fordultak szembe a császárral, csak hogy ezt mindig kissé rossz lelkiismerettel tették, és mindig azzal a tudattal, hogy mégiscsak alattvalók. Frigyes viszont, efelől a kiáltvány hangja sem hagyott kétséget, egyenrangú félként lépett fel még a császárral szemben is.

Szászország kiesése után 1757 tavaszán Frigyes a fő csapást az osztrákok ellen akarta irányítani. Kétszáz ezres sereggel vonult be Csehországba, négy hadoszlopban. Az ugyancsak tagolt osztrák csapatok sokáig hátráltak. Május 6-án Prága előtt csatára került a sor. Lotharingiai Károly L alakban felállított csapatait Frigyes hamar megverte. Az osztrákok tizenhatezer embert vesztek, de a

poroszok vesztesége is nagy, tizenháromezer ember volt. Az osztrák csapatok fele Prágába szorult, a többiek dél felé menekültek. Frigyes nem üldözte őket, mert attól félt, hogy saját katonái dezertálnak. Inkább Prágát kezdte ostromolni. De június 18-án Kolinnál Daun megverte a poroszokat. A poroszok két hadoszlopban vonultak vissza, az egyiket Frigyes öccse, az egyébként tehetséges és eszes Vilmos vezette. (Frigyes féltékeny is volt rá régóta, mert vetélytársat látott benne.) Ez a sereg elvesztette az egész felszerelést, és a tüzérséget. Frigyes hamar nyugdíjba is küldte öccsét.

Egyéb területeken is rosszul alakult a helyzet. Az orosz csapatok megszállták Kelet-Poroszországot, *Gross-Jaegersdorf*-nál megverték a poroszokat. A franciák

a rajnai porosz tartományokat foglalták el. A francia diplomáciának még a svédeket is sikerült bevonni a koalícióba, azok pedig Pomerániát szállták meg, amelyet valamikor tőlük vett el a „nagy választófejedelem”. Néhány hónappal a háború kitörése után már úgy látszott, minden elveszett. Frigyes mégis felülkerekedett.

Éppen a hétéves háború idején írta legtöbb hadtudományi munkáját. A téli kvártélyokban volt rá ideje. Ezekben a maga korában teljesen szokatlan, merész, a későbbi háborúzás alapelveit kimondó megállapításokat tett (majd Napóleon fogja ezeket az elveket továbbfejleszteni). Ezek szerint a háború célja nem minél több terület elfoglalása, hanem rövid hadjárat során az ellenfél teljes meg-

semmisítése. Ha pedig egyszerre több ellenféllel van a hadvezérnek dolga, akkor, mint azt már egy 1755-ben írt munkájában kifejtette, egyszerre egy helyre kell erőt összpontosítani, és így egymás után megvernie ellenségeit.

Az elv megvalósítására 1757-ben már nagy szükség volt. Frigyes tisztaban volt azzal, milyen súlyos a helyzete. 1757 júliusában nővéréhez írt levelében így háborog ellenfelei erkölcstelen magatartásán: „Ha a polgári életben három embernek eszébe jutna, hogy kedves szomszédjukat kirabolják, a bíróságok bizony alaposan ellátnák a bajukat, most pedig uralkodók, akik pedig államaikban éppen ezeknek a törvényeknek a betartására ügyelnek, ilyen visszataszító példát adnak alattvalóiknak! A férfiaknak, akik-

nek kötelességük volna, hogy törvényeket adjanak a világnak, példájuk révén a bűnre tanítanak. Ó idők, ó erkölcsök! Hiszen akkor épp úgy tigrisek, párducok és hiúzok közt élhetnénk, mintsem hogy állítólag művelt korunkban gyilkosok, rablók és hazug intrikusok társai legyünk, akik a szegény világon uralkodnak.”

Először a német birodalmi sereg ellen fordult, amely szedett-vedett és rosszul vezetett csapatokból állt, és gyorsan visszavonult előle a Harz-hegységbe. Közben az osztrákok megszállták Sziléziát. Végül Rossbachnál az ellenség mégis vállalta a csatát. November 5-én huszonegyezer porossal szemben harmincezer egyéb német és huszonnégyezer francia állt. Az ellenfél támadott, Frigyes azon-

ban jobban irányította az ütközetet és győzött. A győzelem nagy visszhangot váltott ki szerte a német birodalomban, mert úgy tekintették, mint hosszú idők után az első győzelmet a franciák felett.

Ekkor Szilézia felmentésére sietett a király. December 4-re Boroszlótól nyugatra Leuthen közelében elérte Daun és Lotharingiai Károly seregét. A csata előtt összehívatta főtisztjeit és könnyes szemmel figyelmeztette őket a helyzet súlyos voltára; „Az önök bátorságában és tapasztalatában bízva készítettem el a csata tervét, amelyet holnap megvívunk, meg kell vívnunk. A hadművészet minden szabálya ellenére meg fogom támadni a majdnem kétszeres túlerőben levő, magaslatokon elsáncolt ellenséget. Meg kell tennem, vagy minden el van veszve. Meg

kell vernünk az ellenfelet, vagy pedig ütegei előtt kell mindannyiunknak eltemetkeznünk. Így gondolom, így is fogok tenni. Ha van önök között bárki, aki nem így gondolkozik, itt helyben kérje elbocsátását. A legcsekélyebb szemrehányás nélkül megadom.” A beszédnek megvolt a hatása. Senki sem hátrált meg.

A csata valóban klasszikus volt, ahogy hadtudományi könyvekben tanítják. Lotharingiai Károly a jobb szárnyon várta a támadást, Frigyes pedig a szélső bal szárnyra összpontosította erőit, azután a végső döntést az ellenfél jobb szárnyán támadó lovasság harcolta ki. Összesen hatvanezer volt a halottak és sebesültek száma. Huszonnégyezer osztrák katona fogságba esett, mert a

folyónak háttal álltak fel, és nem volt merre menekülniök.

Ismét győzelem, és ismét minden bizonytalan. Míg Frigyes Sziléziát szerezte vissza, Hadik András tábornok huszárai megszállták néhány napra Berlint. Az udvar a spandau kastélyba menekült, amely be sem volt bútorozva, a királyné udvarhölgyeivel az őszi hidegben fűtetlen helyiségekben, szalmazsákokon töltötte az első éjszakát, olyan hirtelen kellett Berlint elhagyniok.

Így megy ezután a háború tovább, még évekig: az erők összpontosítása egy helyen, többnyire győzelem, de súlyos veszteségek árán. A többi fronton az ellenfelek győzelmeket aratnak. 1758-ban egyik tábornoka, Braunschweigi Ferdinánd a Rajnánál visszavetette a franciá-

kat. Frigyes Morvaországban támadott, de nem jutott messze előre. Augusztus 25-én Zorndorfnál öldöklő ütközetben legyőzte ugyan az oroszokat, de októberben Szászországban Hochkirchnél vereséget szenvedett.

Már 1758 nyarán kiadta a rendeletet, mi történjék, ha valamelyik csatában elesik: „Rögtön halálom után fel kell esketni a hadsereget unokaöcsémre, és mint-hogy Henrik öcsém az ő gyámja, korlátlan tekintéllyel, az egész hadseregnek úgy kell elfogadnia parancsait, mintha az uralkodótól jönne.

Azt akarom, hogy halálom után semm különöset ne tegyenek velem; holttestemet ne bontsák fel, hanem vigyék csendben Sans-Souciba és temessenek el a kertben.” De nemcsak az ütközetben való elesés

gondolata foglalkoztatta. Öngyilkosságra is gondolt. A hadjárat kezdete óta állandóan tizennyolc ópiumos pirulát hordott magával, hogy szükség esetén, ha netán fogságba kerül, gyorsan végezhesen magával.

A csapások, a kilátástalan helyzet megviselték. 1757-ben meghalt édesanyja, akit — rideg természetét megtagadva — oly nagyon szeretett. A következő évben meghalt nővére, Vilma, az egyetlen a családban, aki szellemiekben egyenrangú volt vele, és akivel kora gyermekkoruk óta mindig jól megértették egymást. Talán ezek a családi tragédiák is hozzájárultak ahhoz, hogy a marcona hadvezért olykor az ember, a csapásoktól meggyötört ember váltotta fel.

A téli pihenők idején fuvolázott, francia drámákból szavalt és sokat olvasott.

Azután felengedett a fagy, folytatni kellett a hadakozást.

Az 1759-es év inkább a hagyományos manőverezésekkel telt el, mert abban kevesebb katonát kellett kockáztatni. Márpedig a sok csata után ez elsőrendű szempont volt. Csak egy nagy ütközet zajlott le ebben az évben, augusztus 12-én Kunersdorf mellett, az Odera menti Frankfurt közelében. Frigyes itt súlyos vereséget szenvedett az orosz csapatoktól. Közben Szászországot a német birodalmi seregek szállták meg, az egyik porosz sereget az oroszok fogták el novemberben.

Frigyesnek már nagy szüksége volt a békére. Voltaire révén kapcsolatba is lépett a francia külügyminiszterrel. Anglia azonban még folytatni akarta a háborút,

mert a franciákat még nem sikerült teljesen legyőznie. Ha pedig folytatni kell, ez újabb csatákat jelent. 1760 augusztusában a sziléziai Liegnitznél, novemberben Torgaunál Frigyes kétszer is legyőzte az osztrák Daunt. Közben azonban októberben osztrák és orosz csapatok újból megszállták Berlint — ha csak négy napra is —, 1,7 millió tallér hadisarcot vetettek ki a városra, kifosztották a hadiszertárt, tönkretették az ágyúgyárat.

A következő évben Frigyes már végképp nem próbálkozott csatával, hanem csupán ellenfelei kikerülésére szorítkozott, hogy megmaradt katonáit megtartsa. 1758-ra a porosz kincstár már kimerült, a hadjárat költségeit Frigyes az angol segélypénzekből fedezte és Szászországból, amíg megszállva tarthatta, hiszen a

háborúig az számított a leggazdagabb német államnak. Egy darabig mehetett még ez így, aztán Szászország is elveszett. Az újoncozás egyre nehezebben sikerült, rosszul kiképzett embereket kapott. 1759-ben a porosz katonák már fel akarták gyújtani Berlint. Az udvarban, a főtiszték körében is nőtt az elégedetlenség: nem kellett volna ez a háború. Frigyes maga is reménytelennek látta a helyzetet, régi barátjának, D'Argens-nak megírta: az egészséget elviszi az ördög.

Aztán megtörtént az, amit maga Frigyes is „a Hohenzollern-ház csodájának” mondott. 1762. január 5-én Erzsébet orosz cárnő meghalt. III. Péter néven unokaöccse lépett a trónra, a voltaképpen elmebeteg, félénk fiatalember, aki ólomkatonák egzecíroztatásában találta legfőbb

szórakozását. De roppant mód tisztelte a poroszokat és Poroszországot, többre tartotta volna, ha porosz katonatiszt lehet, mint azt, hogy orosz cár.

Azt, hogy III. Péternek vannak ilyen porosz szimpátiái, Frigyes is sejtette. Ezek mértéke azonban még őt is meglepte. Péter trónra lépésekor azonnal beszüntette a háborút. A nagy koalíció egyik erős, ha ugyan nem a legerősebb tagja, kiesett az ellenfelek sorából. Péter még az osztrák haditervet is elküldte Berlinbe. Frigyes külön követet indított hozzá, felajánlotta, hogy végleg átengedi az amúgy is orosz megszállás alatt álló Kelet-Poroszországot. De Péter május elején minden ellenszolgáltatás nélkül visszaadta. Június közepén már katonai szövetséget is kötött Poroszországgal Szilézia visszaszerzése

érdekében. Pétert alig néhány hét múlva államcsínnyel letették a trónról. Az egykori kis német hercegnő, II. Katalin lépett a helyére. Ő már nem vállalta a katonai szövetséget, de nem is folytatta a háborút. Svédország is kilépett a hadviselő felek sorából.

A helyzet mégsem javult egyértelműen. Anglia már megszerezte azt, amit akart, legyőzte a franciákat, elvette a kanadai francia birtokokat. Poroszország sorsa nem érdekelte többé, az angol kormány viszont kezdte emlegetni az eddig a poroszoknak juttatott segélyeket. Spanyolország ekkor lépett be a háborúba, a franciák oldalán. De ez már nem módosított Franciaország helyzetén. 1762-ben megindultak az angol—francia béketárgyalások, amelyekbe Poroszországot be sem

vonták. 1763. február 10-én meg is kötötték a békét.

Frigyesnek hozzá kellett látnia, hogy Németországban, amennyire tudja, maga rendezze az ügyeket. Katalin közvetítésével itt is megindultak a tárgyalások, és még az angol—francia békét megelőzve, 1763. január 31-én Hubertusburgban megtörtént a békekötés, az 1756-os területi állapot visszaállításával. A nagy tét, Szilézia tehát mégis megmaradt. Ekkor Mária Terézia is beletörődött. Megmaradt, de micsoda áron! Mennyi pusztítás országszerte! Hiszen nem volt Poroszországnak olyan területe, amelyet, ha csak rövid időre is, az ellenség meg ne szállt volna, végig nem sarcolt volna. A király pusztulást, halottakat látott maga körül. Baráti köréből is nagyon sokan kidőltek.

Magára maradt. A súlyos években megöregedett. Öröm eddig sem sok volt az életében, ez már végképp elmaradt. Akkor pedig mi maradt? A munka, a helyreállítás, a sebek begyógyítása, az élet újraindítása. Ekkor már sokat járta az országot, és ha valahol kiszállt a hintóból, rögtön megkérdezte a helyi elöljáróktól, mennyi vetőmagra van szükségük, mennyi jószágra, mennyi épületfára. Azután megpróbált intézkedni, segíteni. Előbb vagy utóbb sikerült is. Itt az ideje hát, hogy ezzel a meginduló mindennapos munkával kapcsolatban megvizsgáljuk gazdaság- és társadalompolitikáját.

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOM- POLITIKA

„Egy pluszt csinálni...” — Frigyes Vilmos mondása volt ez, és magasabb síkon voltaképpen Frigyes gazdaságpolitikájának is ez volt a lényege, persze a felvilágosodás elméletével is alátámasztva. A lényege még a XVII. század gazdasági elmélete, a merkantilizmus volt, amely leegyszerűsítve annyit jelentett, hogy minél többet kell otthon termelni és kivinni, s minél kevesebbet behozni. Az államhatalom avatkozzék bele minél erőteljesebben a gazdasági életbe, végső fokon azzal a céllal, hogy ezáltal az államot gazdagítsa, erősítse. Ez poroszra lefordítva annyit jelentett, hogy a hadsereget kell erősíteni, fejleszteni, növelni. De nem volt teljesen ide-

gen Frigyestől a XVIII. század moder-
nebb gazdasági elmélete, a fiziokratizmus
sem, amely a mezőgazdaságot tekintette
az egész gazdasági élet alapjának, volta-
képpen az egyetlen termelő ágazatnak.
Az elmélet polgári jellege éppen abban
mutatkozott meg, hogy csak a földet
kívánta megadóztatni.

Talán ezért is szorgalmazta a mezőgaz-
daság fejlesztését, különösen a hétéves
háború befejezése után, az úgynevezett
rétablissement (a helyreállítás) során.
De az új termőterület megszerzése mocsar-
ak lecsapolásával, árterületek kiszárításá-
val, és ezekre az új területekre telepések
beköltöztetése már Frigyes Vilmos gya-
korlata volt. Frigyes ezt a gyakorlatot
követte. Lényegesen kisebb mértékben,
de arra is kiterjedt a gondja, hogy a hol-

land és angol mezőgazdaságban meghonosodó új művelési módszereket is bevezesse. Ezek lényege a háromnyomásos rendszer felszámolása volt, vagy legalábbis erre irányult. A területet nem három, hanem több részre osztották, gabona-neműek mellett egyéb, ipari és takarmánynövényeket is termesztettek, tehát már megkezdték az áttérést a föld egészét állandóan megművelés alatt tartó vetésforgóra. Ez azonban csak a megművelt területnek mintegy negyedrészt kitevő állami birtokokon indult meg. Azt, hogy a porosz mezőgazdaság az ország elsődlegesen agrár-jellege ellenére mégis mennyire elmaradt volt, mutatja, hogy rossz termésű években a porosz állam Angliából hozatott be gabonát, hogy a lakosság szükségleteit ki tudja elégíteni.

A merkantilista gazdaságpolitika igazi területe az ipar volt. Szilézia megszerzése is ezért volt fontos. A középkorból örökölt céhrendszer már hanyatlóban volt, ettől sok újat várni nem lehetett. Az egyik porosz tartományban, a Neumarkban 1763-ban nyolc mesterre mindössze egy legény jutott. A termelés fejlesztését tehát itt nem lehetett a céhes ipartól várni. A kormányzat ennek ellenére sokáig nem nyúlt a céhrendszerhez. Csak 1783-ban lazítottak valamelyest rajta, olyan értelemben, hogy a céhen kívüli iparűzést is elnézték, de erre az intézkedésre is csak azért került sor, mert a merev korlátok akadályozták a katonákat abban, hogy mellékkeresethez juthassanak.

Az ipar fejlesztését más úton kellett szorgalmazni. A manufaktúra mindkét

formája, a háziiparra alapozott szétszórt manufaktúra és a termelést munkamegosztással egy helyen tömörítő központosított manufaktúra útján egyaránt. Frigyes külföldi iparosokat is szívesen látott. 1750-ben Potsdam mellett Nowawes (vagyis Nová vės, Újfalu) néven cseh szövőmesterekkel telepített falut. Az új telepeseknek az volt a feladatuk, hogy kartonszövésssel és mellesleg kertészkedéssel foglalkozzanak. Csakhogy az állam olyan kicsinyesen szólt bele munkájukba, oly nagy adóval sújtotta őket, hogy 1785-ben a falu lakosai nyílt felkelésben törtek ki.

A központosított manufaktúrákat az állam hozta létre, például 1744-ben Berlinben az első nagy gyapjúfonodát, 1763 után Boroszlóban a „finom posztógyá-

rat”, központosított manufaktúrát, amely csakugyan eredményesen működött. Támogatta a selyemipart, Berlinben porcelán-manufaktúrát is állított fel. Meglevő manufaktúrákat azután magánvállalkozóknak adtak át. Az 1760-as években egyébként már magánkezdeményezésre is jöttek létre központosított manufaktúrák. Frigyesnek még a gyáripar, a legfrissebb újdonság iránt is volt érzéke. A kormányzat sokat próbálkozott azzal, hogy az angol textiliparban alkalmazott gépek titkát ellesse. Modern szóval élve ipari kémeket toboroztak, akik legalább tapasztalataikat, vagy netán a gépek rajzát elhosszák magukkal. Az országból is küldtek ki Angliába mesterembereket, hogy megismerkedjenek az angol műhelytitkokkal. A későbbi években nagy gondot for-

dította a király a bányászat és a kohászat fejlesztésére.

A kereskedelem fellendítése érdekében is tett Frigyes egyet-mást. Különösen ki kell emelni a csatornaépítkezéseket, amelyek az Odera és az Elba közti kapcsolatot teremtették meg és olcsóbbá tették a szállítást. Nyugat-Poroszország megszerzése után az Odera és a Visztula közti csatornát építtette meg.

A legfőbb cél azonban az állami jövedelmek növelése volt, és ennek következtében ez a gazdaságpolitika a visszájára fordult. Szilézia megszerzése után a sziléziai posztó árusítását az egyéb porosz tartományokban megnehezítették, többek között a tartományi vámok fenntartásával, azzal a céllal, hogy a többi tartományt nagyobb termelésre ösztönözzék. Ezzel

viszont a sziléziai ipar fejlődését gátolták meg, úgyhogy Szilézia számára a porosz hódítás hátrányos volt.

A legnagyobb gazdasági teher, amelyet az állam a lakosságra kirótt, az adó volt. A parasztok jövedelmük harmadát voltak kénytelenek befizetni. A gabona-kereskedelmet az állam monopóliummá tette. Ugyanilyen monopólium volt a kávé és a dohány árusítása. (A kávé fogyasztását Frigyes egyébként nagyon egészségtelennek tartotta, a sört ajánlgatta helyette alattvalóinak.) Az állam kereskedőtársulatoknak is engedélyezett bizonyos monopóliumokat, még ázsiai kereskedőtársasággal is kísérletezett, de ez az újabb gyarmatosító kísérlet is kudarcba fulladt. Az állami monopóliumok és kiváltságok viszont lehetetlenné tették, vagy

legalábbis erősen korlátozták a gazdasági élet szabad kibontakozását. Különösen nagy felháborodást keltett és nehézségeket is okozott a közvetett adók növelése, és 1766 után az állami monopóliumok új, központi igazgatásának a bevezetése. Ez volt az úgynevezett Régie, amelyet Frigyes francia tanácsra vezetett be, és a szervezet élére is franciákat állított.

Az 1765-ben létrehozott Porosz Bank először csak a Frigyes által hitelezett 400 000 tallér alaptőkével indult. A szokatlan intézmény eleinte elriasztotta a vállalkozókat, de azután kedvet kaptak. 1785-re az alaptőke már 8,8 millióra szaporodott. Frigyes az egyes tartományokban is hozott létre hitelintézeteket, az úgynevezett Landschaftent. Ezek azonban pusztán azért működtek, hogy a földes-

urakat ellássák hitellel, lehetővé tegyék számukra az eredményes gazdálkodást.

A gazdasági intézkedések önmagukban nem egészen érthetők, hiszen gyakran ellentmondásosak is, ha nem figyelünk arra, milyen társadalompolitikai célok álltak mögöttük. Nyilvánvaló, itt is az állami érdek dominált. Frigyes azonban, aki már trónörökös korában felfigyelt a paraszti nyomorúságra és az ebből az államra háruló kárra, uralkodása idején is próbált intézkedéseket tenni a parasztok helyzetének javítására. A parasztkérdés legeredményesebb megoldását abban látta, ha megszüntetik a parasztok személyes jobbágyi függését, és az általuk megművelt telkek örökös bérlőivé teszik őket. Ezt a rendszert az állami birtokokon meg is valósította. 1740 és 1756 közt mintegy

ötvenezer parasztcsaládot telepített le örökös bérlőként. Különösen a rétablissemment során az állam valóban sok mindent tett a parasztok támogatására. Sziléziában nyolcezer parasztházat építettek fel a háborús pusztítások után, a Neumarkban hatezerötszáz parasztház került újjáépítésre.

Az állami birtokokon folytatott parasztpolitikának is voltak azonban negatívumai. A kormányzat elsősorban a tehetőse gazdákat támogatta, a szegényeket és elesetteket sorsukra hagyta, hacsak nem a háború volt lesüllyedésük oka. Ennek megfelelően az a már régebben megindult folyamat, hogy a parasztság egy része gyarapodott, másik része azonban tönkrement és földnélküli agrárproletárrá lett, akinek béresként kellett megélhetését

megszereznie, Frigyes alatt tovább folytatódott.

Az állami birtokokon folytatott politikát Frigyes voltaképpen mintának szánta a földesurak számára is, de nem próbálta őket rákényszeríteni a példa követésére. 1748-ban ugyan valamelyest enyhített a jobbágyrendszeren egy rendelet útján, amely megtiltotta, hogy a földesurak testi fenyítést alkalmazzanak. Egy évvel később törvényt hozott arról, hogy a parasztok kezében levő föld területét tilos csökkenteni. Ezzel elejét akarta venni annak a különben már megindult (és valójában továbbra is előrehaladó) folyamatnak, hogy a földesurak a paraszti földet elveszik és a saját kezelésben tartott majorsági földhöz csatolják. 1763-ban, a háború lezárása után, amelyben a parasz-

tokból toborzott katonaság olyan súlyos áldozatokat hozott, felvetette az örökös jobbágyság megszüntetésének tervét. Csakhogy mihelyt kitűnt, hogy a nemesség élénken tiltakozik a terv ellen, minden tartományból sorra érkeznek a nemesség tönkremenését emlegető felháborodott ellenvélemények, tüstént meghátrált. Az 1764-ben valamennyi jobbágyra érvényes általános rendelet nem sokat módosított az addigi helyzeten. Csak annyit mondott ki, hogy a jobbagyokat nem szabad eladni, komoly indok nélkül nem szabad őket földjükről elkergetni, és azt is, hogy az ingóságok a parasztok tulajdonát képezik. A telek használata fejében járó súlyos szolgáltatásokon nem változtatott.

Ha Frigyes parasztpolitikájának célja végső fokon az állami jövedelmek növelé-

se volt, ha azért akarta a parasztság helyzetét konszolidálni, hogy minél több adót húzhasson tőlük, ugyanez állt a polgárság vonatkozásában folytatott politikájára is. Szívesen látta, ha a polgárok új üzemeket alapítanak, vállalkozásokba kezdenek, és ennek révén gyarapodnak, mert hiszen minél gazdagabbak, annál több adót lehet tőlük szedni. De az anyagi gyarapodáson túl mást ne igényeljenek, főként politikai jogokat ne, és maradjanak csak meg abban a másodlagos helyzetben, a nemesek mögött, ahol vannak. A szabad vállalkozást a korábban említetteken kívül azzal is korlátozta, hogy igyekezett mindig pontosan előírni, hová fektessék be a polgárok a fölös pénzüket. A földbirtok megszerzését pedig továbbra is tiltotta a polgároknak.

A polgárság ugyanúgy nem volt szívügye, mint a parasztság. Míg Frigyes Vilmos nem egy polgári származású minisztert alkalmazott, mert bizalmatlan volt az abszolutizmusával elégedetlenkedő nemességgel szemben, Frigyesnek mindössze egy polgári minisztere volt. Ő már csak a nemességben bízott. Egész társadalompolitikájának legfőbb tartalma éppen a nemesség helyzetének a védelme, politikai súlyának növelése volt, persze az abszolutizmus megszabta határokon belül. 1766-ban katonai iskolát szervezett vagyontalan nemesek fiai számára, hogy bekerülhessenek a tisztkarba.

Kétoldalú folyamat volt ez. Frigyes egyre fontosabbnak tartotta a nemesség részvételét az államapparátusban és a tisztkarban, amely kizárólag közülük

került ki. A nemesség pedig, az első évek ellenérzése után, maga is belátta, hogy a király intézkedései a javát szolgálják. Gyakorlatilag feladta rendi kiváltságait, a rendek tartományi gyűlései már csak formálisan működtek, fontos kérdésekbe nem szóltak bele. A nemesek egyre örömeztőbb vállalták a katonai szolgálatot, hamarosan ebben látták életük értelmét. A nemesi becsület középkori örökségét Frigyes olykor teátrális módszerekkel (emlékezzünk csak a leutheni csata előestéjén mondott beszédére) igyekezett a katonatiszti becsület, az állam szolgálatában feloldódó kötelességteljesítés ambíciójára változtatni. És ez a törekvés valóban messze kiható eredményekkel járt.

Gazdasági intézkedések, amelyek a termelés növelését célozzák, de ugyanakkor

korlátozására vezetnek. Parasztpolitika, amely a paraszti jólétet kívánná emelni, de még fontosabbnak tartja a földesurak jólétét. Iparfejlesztés, de felülről megszabott célokkal és terjedelemben, amely éppen nem segíti elő a polgárság gyarapodását. Az egész eddig áttekintett politika a maga ellentmondásaiban nem eléggé érthető. Igaz, hogy ez Frigyes politikájának csak egy része volt. Talán közelebb juthatunk a megértéshez, ha ezt a politikát tágabb értelemben is megnézzük.

A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS

Frigyes lényegében meghagyta az államigazgatásnak azt a formáját, szerkezetét, és azt a vezetési módszert is, amelyet atyjától örökölt. Három országos főhivatal állott fenn, a külügyminisztérium, az igazságügyminisztérium és az úgynevezett Főigazgatóság (Generaldirektorium), amely az állami pénzügyeket és általában a gazdaságpolitikát intézte. Ezt a főhatóságot Frigyes Vilmos 1722-ben hozta létre olyan formában, hogy egy intézménybe vonta össze a pénzügyi főigazgatóságot és a főhadbiztosságot. Így tehát ez az intézmény a hadsereg ellátásával is foglalkozott. Frigyes rögtön trónra lépése után a Főigazgatóságon belül külön ügyosztályt

hozott létre a kereskedelem és a manufaktúrák számára, a későbbiekben pedig még három ügyosztályt, a katonai közigazgatásra, a bányászatra és az állami erdőségekre.

Bár a két minisztérium élén forma szerint egy-egy ember állt, a gyakorlatban itt is, mint a Főigazgatóságon a kollegiális ügyvitel érvényesült, a hivatalok élén valójában több tagú testület állt, amely többségi vélemények alapján intézte az ügyeket. Ennek az volt a következménye, hogy Frigyes sohasem egy emberrel, hanem mindig testülettel állt szemben. Egyik főhatóság élén sem állt olyan erős egyéniség, aki szembe mert volna szállni a királlyal.

Frigyes tehát legfelső fokon valójában teljesen egymaga kormányozta országát, méghozzá szinte kizárólag írásos ügyvitel

alapján. Miniszterei legfeljebb ha havonta egyszer jelenhettek meg előtte Sans-Souci-ban, hogy személyesen beszámoljanak. Egyébként írásban jelentettek mindent és kérték a döntést. Frigyes, aki naponta öt-kor vagy hatkor kelt, reggel nyolcig elolvasta a jelentéseket és az egyéb leveleket, azután megírta a válaszokat, mindig ellentmondást nem tűrő hangon. Mindenről tudni akart, de a maga országos vonatkozású elképzeléseit rendszerint még miniszterei előtt is titkolta, csak akkor értesítette őket, ha teljesen kiérlelte terveit. Titkáraival, szűkebb környezetével sem tárgyalta meg ezeket az ügyeket. Csak a teljesen gépies parancsvégrehajtást követelte meg tőlük. Úgy kormányzott voltaképpen, mint annak idején Frigyes Vilmos, aki ugyancsak nem tűrt beleszólást

az ügyek vitelébe. Frigyes nem tartott nádpálcát kéznél, de szavai annál keményebbek voltak.

Nemcsak a főhatóságok, hanem a helyi közigazgatás intézői iránt is érdeklődött, végső fokon ezeket is ellenőrizte. Igen fontosnak tartotta a hivatalnokok becsületességét, megvesztegethetetlenségét. Ahol panaszt hallott, rögtön közbelépett. Hivatalnokai is, főképp felsőbb szinten, mind a nemességből kerültek ki, hasonlóan a tisztikarhoz. Fegyelmezett, jól működő, pontos hivatali apparátust tudott így kiépíteni, ebben is atyja művét folytatva. Az államhivatalnokok valóban tele voltak kötelességérzettel, becsületi kérdésnek tekintették munkájuk jó ellátását, feltétlenül hűségesek voltak a királyhoz, vagy inkább az elvont fogalomhoz, a porosz

államhoz. Megszokták azt, hogy minden utasítás felülről jön, hogy a kötelesség csak a végrehajtásra terjed ki, nem az egyéni fellépésre, kezdeményezésre, önálló gondolkodásra. Amíg legfelül valóban olyan ember állt, akit szintén áthatott a kötelességérzet, és aki értett is a kérdésekhez, ez a rendszer egészen jól működött.

Az államapparátus mellett igen fontosnak tartotta az igazságszolgáltatási szervezetet is, ezen a téren még tovább is akart lépni Frigyes Vilmosnál. Jó segítsége volt ebben uralkodása első éveiben Samuel Cocceji báró igazságügyminiszter, már 1737 óta az igazságügyi bizottság elnöke, akit 1748-ban Frigyes a kancellári ranggal is kitüntetett. Cocceji nemcsak jó gyakorlati szakember volt, hanem elméleti mun-

kásságot is fejtett ki 1744—52 között a jogtudomány terén, természetesen a felvilágosodás szellemében, és ezzel a tevékenységével az ország határain túl is nagy hatással volt korára. A tételes jog fontosságát emelte ki a szokásjoggal szemben, de egyúttal a római jogelvek merev alkalmazása ellen is fellépett.

Cocceji új bírósági szervezetet valósított meg, egyszerűsítette az ügyvitelt, megszüntette a rendi jellegű különbségeket, egységes, háromlépcsős szervezetet vezetett be. És megkezdte a törvények rendezését is, hogy megint csak a felvilágosodás elveinek megfelelően, valami rendet teremtsen az igazságügy terén. 1749-re el is készült a tervezettel, ez lett volna a *Corpus Juris Fridericiani*, valóban korszerű igazságügyi rendszer. Törvényerőre azonban

nem emelkedett. Frigyes még töprengett rajta, az első két kötet meg is jelent nyomtatásban, a harmadik csak kéziratban maradt, és Cocceji 1755-ben bekövetkezett halála után el is vészett. Később Carl Gottlieb Svarez tevékenykedett a reform terén, elméleti munkásságában összekapcsolta a társadalmi szerződés elvét a porosz természetjoggal, a reform során megvalósította a teljes vallási és lelkiismereti szabadságot. Az meg, hogy az igazságszolgáltatás szakemberek teendője, és ebbe a királynak sincs beleszólása, egyenesen Frigyes személyes rendelkezése.

A későbbiekben Frigyes már belefáradt a nagy rendezésbe, inkább csak tudomásul vette 1779-ben, hogy az igazságügyminiszter új peres eljárást vezetett be. Az egész

igazságügy rendezésére, amely a jobbágyok jogviszonyaira is kiterjedt, majd csak Frigyes halála után kerül sor 1794-ben, az országos porosz jogrendszer bevezetésével. Az első években azonban Frigyes még személyesen is nagyon érdeklődött az igazságügyi reform iránt, gyakran elnökölt bírósági tárgyalásokon, egy ízben eldöntött egy már kétszáz éve húzó-dó pert, amelynek az anyaga hetven kéziratot töltött meg.

Világosan látszik ebben a vonatkozásban is, mint az államapparátus kérdésében, hogy Frigyes valóban komolyan vette a felvilágosodás alapelveit. Ésszerű, jól átgondolt ügyintézés, a felvilágosodás elképzelt általános emberi elvek betartása az igazságszolgáltatásban — Frigyes csakugyan olyan uralkodó volt ebben a vo-

natkozásban, amelyet Voltaire elképzelt magának. Hadd utaljunk még arra is, mennyire enyhén kezeltette a cenzúrát.

Felvilágosult volt tehát mint uralkodó. Egyúttal minden jog és törvény forrása, semmilyen más hatalom által nem korlátozva, tehát valóban az abszolútizmus megtestesítője is, mint egy évszázaddal korábban XIV. Lajos. Frigyes is elmondhatta volna magáról, mint a Napkirály: az állam én vagyok.

Éppen Frigyes volt az, II. József és II. Katalin mellett, akit a felvilágosult abszolútizmus tipikus képviselőjének tekintettek a maga korában, annak az ideális uralkodónak, aki megvalósítja a felvilágosodás elveit. Felülről, parancsszóra, mert az emberek többsége tudatlan, műve-

letlen, tehát meg kell nekik mondani, mi a helyes. A felvilágosodás nagy képviselői közül is sokan ennek az elképzelésnek voltak a hívei (Voltaire-re már utaltunk). A felvilágosult abszolútizmusnak a nép, a lakosság érdekében kell tevékenykedni, az emberek boldogsága a fő célja. Ez volt az elmélet, amelyet hirdettek, ez volt az elképzelés, amelyet sokan komolyan, őszintén vallottak is.

Mindaz, amit itt és az előző fejezetben áttekintettünk, voltaképpen mind ebben a felvilágosult abszolútizmusban foglalható össze. A gazdasági élet fejlesztése, a parasztok helyzetének javítása, a korszerű igazságszolgáltatás — valóban mindez a lakosság érdekeit szolgálta, persze az állam érdekeit is, amiről már kevesebb szó esett, de azért ezt sem titkolta senki.

Hangsúlyozzuk: az „állam” érdekeit — „nemzetről” nem beszélt senki.

Valójában másról volt szó, vagy legalábbis másról is. Az eddig elmondottakból is nyilvánvaló, hogy a porosz társadalom feudális társadalom volt, a porosz állam feudális állam, amelynek a nemesség az uralkodó osztálya, és minden végső fokon ennek a nemességnek az osztályérdekeit szolgálja, még ha a király nem is enged meg a nemességnek semmiféle beleszólást a politikába.

Csakhogy ez a feudális porosz társadalom és ez a feudális porosz állam olyan Európában létezett, sőt próbált a nagyhatalmak sorába törni, amelyben a kapitalista rendszer már teret hódított. Hollandia, majd Anglia már túljutottak a polgári forradalmon. A modern ipari ter-

melés megindult Angliában, a mezőgazdaság nagy átalakulása is megkezdődött. A feudális kötöttségeit sorra lerázó vagy legalábbis letördelő Európa kihívást jelentett a porosz állam (és minden korabeli feudális állam) számára. Poroszországnak, ha valóban nagyhatalom akart lenni, nem volt elég, hogy szép számmal vannak öles termetű katonái. A hadsereghez ellátás kell, pénz, anyag, emberek, a háborúhoz még több, az államnak gazdagnak kell lenni, hogy helytállhasson. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani, ha az állam valamit felhasznál mindabból az újból, amit a tőkés fejlődés hozott magával.

Ez volt tehát a lényeg: reformok útján korszerűsíteni az államot, polgári jellegű intézkedéseket bevezetni, polgári jellegű

viszonyokat meghonosítani — de végső fokon a feudális osztályuralom megerősítése érdekében. Felemás kísérlet volt ez, önmagában alapvetően ellentmondásos. Hosszú távon csak két megoldás létezett. Vagy csakugyan komolyan veszi az államhatalom a polgári reformokat és ezzel előkészíti a polgári átalakulást, tehát a feudális államhatalom megszűntét, vagy visszariad az alapvető reformoktól a nemesi osztályuralom fenntartása érdekében, de akkor elmarad a fejlődés élvonalától. S minthogy ez utóbbit nem lehetett megengedni, a kormányzat kénytelen volt általában az első megoldást választani. Lassan, keservesen, de végül a polgári átalakuláshoz jutott el, vagyis a feudális államhatalom felszámolásához, holott annak megerősítése lett volna a cél.

Rövidebb távon mégis úgy tűnt, a reformok csakugyan a meglévő állam megerősödéséhez vezetnek. Éppen II. Frigyes Poroszországa, a kis német államból európai nagyhatalommá felcseperedett Poroszország volt erre a mintapélda. Rövidebb távon csakugyan minden úgy ment, ahogy elképzelték. Az állam megerősödött, polgári jellegű reformok révén, a század végén megrendíthetetlennek látszott. Majd csak 1806—7 során következik be a bukás, a kísérlet csődje. De ez már más kérdés, nem kapcsolható össze Frigyes pályájával. Frigyes még sikeresen kísérletezett. Amikor meghalt, az államvagyon ötvenmillió tallér volt. A hétéves háború döbbenetes pusztításai után óriási eredmény. Pedig a katonaság létszáma ugyanekkor kétszázhúszezer volt. Frigyes

úgy érezhette, hogy politikája végső fokon eredményes volt. Ez a politika pedig egyértelműen a felvilágosult abszolútizmus fogalmában foglalható össze.

AZ UTOLSÓ ÉVEK

A hétéves háború befejezésétől Frigyes haláláig még ugyanúgy 23 év volt hátra, mint amennyi a trónra lépés óta addig eltelt. A hubertusburgi béke éppen kettészeli Frigyes uralkodási éveit. Mégsem csak az ő számára tűnt mindaz, ami utána következett, már csupán a vég kezdetének, mert maga beleöregedett a háború kilátástalan fordulataiba. Az utókor is kissé úgy tekinti ezeket az éveket, mint véletlen ráadást, utójátékot. A lényeg, a nagyhatalommá való felemelkedés már megtörtént.

Pedig ami ennek az utójátéknak a során történt, az sem volt egészen jelentéktelen. Poroszország elszigetelten került ki a háborúból. Az egykori szövetséges, Fran-

ciaország csak megbékélt ellenfél volt. Mária Terézia még mindig engesztelhetetlen, bár már úgy tűnt, végleg beletörődött Szilézia elvesztésébe. A német fejedelmek többsége irigykedett is a királyra, aki szembeszegült a császárral és a birodalommal, végső fokon sikeresen, de rossz néven is vették tőle ezt az ellenszegülést. Anglia már a háború alatt sem törődött szövetségesével, még kevésbé a békekötés után. Valahol pedig mégis meg kellett kapaszkodni. Oroszország kínálkozott erre alkalmasnak. Már csak azért is, mert a két hatalom közt terült el Lengyelország, pillanatnyilag még Európa legnagyobb kiterjedésű állama (ha Oroszország szibériai területeitől eltekintünk), de talán a leggyengébb is, mert a központi hatalmat megbénító nemesi anarchia teljesen

tönkretette. Európa legnagyobb országának mindössze ötezer főnyi katonasága volt, pénzügyei ziláltak, törvényhozása reménytelen, mert az országgyűlésen egy nemes ellenszavazata semmissé tehetette a már megszavazott törvényeket is.

Poroszországnak és Oroszországnak egyaránt érdeke volt ennek a gyengeségnek a fenntartása. Ebből ugyanis kettős formában lehetett hasznot húzni. Vagy úgy, hogy az állam egyes részeit elrabolják (emlékezzünk csak: már Frigyes 1752-es politikai végrendeletében erről is volt szó), vagy úgy, hogy az egyik vagy másik szomszéd teljesen uralma alá hajtja a szerencsétlen országot.

Ez volt a megértés és a kölcsönös barátság alapja, erre épült fel az 1764. április 11-én nyolc évre megkötött szövetség,

amelynek értelmében a két fél kölcsönösen tízezer főnyi hadsereggel támogatja egymást szükség esetén. A lehetőséget a lengyel ügyekbe való beavatkozásra az adta meg, hogy a zömében katolikus országban, ahol a katolikus vallás az államvallás volt, éltek görögkeletiek és kisebb számban protestánsok is, akik felekezeti hovatartozásuk miatt hátrányos helyzetben voltak. Az orosz kormányzat a pravoszlávok, a porosz a protestánsok védelmének az ürügyén igyekezett beleszólni és megakadályozni az ország megerősödését. Frigyes, aki különben is igen érzékeny volt a hazai és az európai közvélemény állásfoglalására, a beavatkozást igen ügyesen még elfogadható színben is fel tudta tüntetni, hiszen arra hivatkozhattott, hogy a felvilágosodás, a vallási türe-

lem nevében lép fel az elvakult fanatizmus szemben. Voltaire élénken helyeselt.

Ami 1764-ben még csak távoli elképzelés volt, hamarosan közelebb került a megvalósításhoz. Ennek több oka volt. Egyrészt Lengyelországban az 1764-ben megválasztott új király, Poniatowski Szaniszló Ágost uralkodása alatt lengyel reformmozgalom bontakozott ki, amely azzal fenyegetett, hogy mégis sikerül leküzdeni az ország belső gyengeségét. Másrészt 1768-ban egy orosz—lengyel szerződés azzal fenyegetett, hogy Oroszország egymaga tud politikai befolyást gyakorolni lengyel területen, és akkor megghiúsul a terv, Nyugat-Poroszország megszerzése. Igaz, 1768-ban Oroszország háborúba keveredett a török birodalom-

mal, és ezért szüksége volt a porosz barátságra. Ha a franciák és az osztrákok megsegítik a törököket, ismét európai háború tör ki. Poroszország az adott pillanatban ezt nem győzte volna megrokkant belső erőivel. Ausztria problémája volt a kulcskérdés. A helyzet itt annyiban változott, hogy 1765-ben meghalt Mária Terézia férje, I. Ferenc császár, és fia, II. József lett a császár. Azontúl, bár saját országaiban Mária Terézia megtartotta a hatalmat, Józsefet sem lehetett kirekeszteni az ügyintézésből. Ő pedig nem volt olyan engesztelhetetlen, mint anyja.

1769 augusztus végén II. József Falkenstein gróf álnéven porosz területen találkozott Friggyessel. A király az osztrák hadsereget dicsérte, és német hazafias hűrokat is megpendített. Megegyeztek

abban, hogy francia—osztrák háború esetén Poroszország semleges marad. Egy évvel később Frigyes Morvaországban adta vissza József látogatását. A találkozók során már előkerült a lengyel terület részleges felosztásának a terve. Frigyes a levéltárakba küldte embereit, hogy találjanak jogcímet a nyugat-porosz terület elfoglalására. A kutatás eredményes volt. A felosztás gondolata II. Katalin tetszését is megnyerte. Ő abban bízott, hogy a megcsonkított Lengyelország még sokkal könnyebben válik Oroszország zsákmányává. Ausztriának Lengyelország déli részét, Galíciát kínálták fel. Amikor már ennyire konkretizálódtak a tervek, Mária Terézia még fél évig ellenállt. (Még halálos ágyán is lelkiismeretfurdalásai voltak, hogy végül beleegyezett.) De vé-

gül is megadta magát. 1772 első felében az egyes hatalmak közt kötött szerződések formájában megtörtént a felosztás. Poroszország megkapta Nyugat-Poroszországot, Gdańsk és Toruń kivételével, Ausztria Galíciát, Oroszország a keleti, ukránok és beloruszok lakta területet. 1773-ban a lengyel országgyűlés jóváhagyta az ország megcsonkítását. Az országgyűlési küldöttek megvesztegetése nem egészen százezer tallérba került. Voltaire hat énekből álló eposzban köszöntötte a fanatizmus felett aratott diadalt.

Az újonnan szerzett területen a porosz kormányzat ugyanazt a telepítő politikát folytatta, mint eddigi területein. Csakhogy most arra is ügyelt, hogy az új telepések németek legyenek, és így csökkentsék a terület lengyel jellegét. A parasztok megnyeré-

se érdekében korlátozták a robotot, ami itt könnyen ment, hiszen csupán lengyel földesurak érdekeit sértették.

Úgy látszott, Ausztriával sikerült a kibékülés. De alig telt el néhány év és újra kitört a háború. Ezúttal a bajor örökösödés volt az ürügy. 1777 végén Miksa József bajor választófejedelem meghalt, és vele kihalt a Wittelsbach család úgynevezett wilhelminusi ága. Volt még a családnak egy másik, rudolfinus ága, a Pfalzban uralkodó Károly Tivadar személyében, de neki sem volt közvetlen fiú utóda.

Ezúttal Ausztria volt gyorsabb, az osztrák csapatok megszállták a szomszédos bajor területet, az Inn folyó vidékét. Károly Tivadar örökségének várományosa, Károly pfalz-zweibrückeni herceg til-

takozott az osztrák lépés ellen. Frigyes is megmozdult, mint mindig, most is tetszeztős ürüggyel. A kis német államokat védte ismét az osztrák mohósággal szemben. A Józseffel való barátkozásnak hamar vége szakadt, engesztelhetetlen ellenfeleként álltak újra szemben egymással. 1778 áprilisában már csapataihoz ment Sziléziába, július 5-én betört Csehországba. Megkezdődött az immáron negyedik porosz—osztrák háború.

Csakhogy ezúttal kevesebb dicsőséget és hasznot hozott. Az osztrák csapatok Laudon és Lascy vezetése alatt komoly ellenállást tanúsítottak. Hamar beállt a kedvezőtlen őszi idő, a hadjáratot abba kellett hagyni. Oroszország ekkor már jócskán túl volt török háborúján (még 1774-ben megkötötte a békét), elképzel-

hető volt, hogy beavatkozik. Ettől mindkét hadviselő félt, mert egyik sem volt biztos benne, kinek az oldalán történik majd a beavatkozás. Tanácsosabbnak látszott ezt megelőzni és megkötni a békét. Frigyes a háború elején gondolt arra, hogy Franciaországot is bevonja. XVI. Lajos azonban, néhány éve már Mária Terézia veje, nem volt erre kapható. De közvetítésre hajlandó volt. 1779 márciusában erre kérte fel Frigyes. Május 13-án meg is kötötték a békét. Ausztria megtartotta a megszállt bajor területet. Ennek fejében viszont beleegyezett abba, hogy Ansbach és Bayreuth az uralkodók halála után Poroszország kezére kerüljön.

Frigyes úgy látta, hogy ez a megegyezéses béke a francia közvetítésnek köszönhető. A lengyel kérdés átmenetileg elinté-

zódott, Oroszországtól most nem volt mit várni. Különben is az északi kolosszus 1780-ban Ausztria felé orientálódott, amikor II. József Mogiljovban személyesen találkozott II. Katalinnal. Már ekkor felvetődött a török birodalom balkáni területeinek a felosztása a két hatalom között. Erre Frigyes is számított. Ezért is próbálta a francia szövetséget megújítani. Vagy ha ez nem megy, akkor az angolt. Csak-hogy egyik fél sem mutatott erre hajlandóságot.

Akkor vissza kell térni a birodalomhoz. 1785 júliusában létrejött a három választó (a porosz, a hannoveri és a szász) szövetsége. Ehhez a kisebb német fejedelmek is csatlakozhattak. Ez volt a fejedelmek szövetsége. Frigyes újra, mint a bajor örökösödési háború idején, a kis államok

védelmében lépett fel. Ahogy a szövetség tervezetében mondja: „Mint hogy ennek a szövetségnek nincsenek támadó tendenciái, egyedül azzal a szándékkal alakuljon meg, hogy fenntartsa a német fejedelmek jogait és szabadságait, mégpedig vallásra való tekintet nélkül. Magától értetődik, hogy mindez csak azokra a jogokra és kiváltságokra irányuljon, amelyeket a szokás és az Aranybulla (1356) szab meg. Nem kell arra a régi hasonlatra emlékeztetnem, amely szerint egy ló szőrét könnyen ki lehet tépni, ha minden egyes szálát külön megragadnak, de nem lehet a farkát kihúzni, ha azt egészében fogják meg. A szövetség, ahogyan én javaslom, csak arra irányul, hogy mindenkinek biztosítsa birtokait. Meg kell akadályoznia, hogy egy becsvágyó és vállalkozó szellemű

császárnak sikerüljön a német alkotmányt felrúgnia úgy, hogy darabokban rombolja szét...

Ami mindkét felekezeti világi fejedelmeket illeti, egyaránt érdekük, hogy megtartsák azokat az országokat, amelyeket birtokolnak. Ez a szövetség megakadályozza és korlátozza a császárt minden igényében, amelyeket államaik tekintetében támaszthat. . .

Ezek a nagy vonásokban a legfontosabb okok, amelyek miatt a fejedelmeknek ebben a szövetségben egyesülniök kell; mert érdekeik azonosak, és ha megengedik, hogy egyeseket közülük eltapossanak, akkor egészen biztosan ők is sorra kerülnek. Akkor csak az a kiváltságuk marad meg, hogy utolsónak egyék meg őket Polüp hémosz barlangjában. A szö-

vetség előnye tehát abban áll, hogy amennyiben a császár vissza akarna élni hatalmával, valamennyi birodalmi rend egyesült szavazata tiszteletet és mérsékletet parancsolhat neki. Vagy pedig, ha makacs, elég erős pártra talál, amely megmérkőzhet az ő erőivel, nem is számítva a szövetségeseket, akiket a német birodalom érdekeinek védelmére készíthet.”

Közel harminc évvel korábban, a hét-éves háború idején a fejedelmek többsége még a császárral tartott. Nagyot fordult azóta a helyzet. Frigyes a fejedelmek szövetségének tervével népszerű lett Németországban. Nemcsak a fejedelmek közt, akik valóban csupán annyit vártak a szövetségtől, amennyit Frigyes ígért, hanem szélesebb körben, különösen az értelmiség

soraiban, amely valamiféle német nemzeti összefogást látott ebben a lépésben. (Teljesen alaptalanul egyébként.) Frigyes erre egyáltalában nem gondolt.

Ahogy sok minden másra sem gondolt már. Ha már a hétéves háború idején oly szívesen készült a halálra, most még inkább barátkozott a gondolattal. Egyre többen dőltek ki mellőle. Maga is már úgy érezte, túlélte korát, nem erre a világra való. Ő, a felvilágosodás lelkes híve, az újabb filozófusokat már nem értette. Rousseau-nak ugyan menedéket nyújtott Neuchâtelben, de Emiljét nem tudta végigolvasni. Holbachot egyenesen veszett kutyához hasonlította. Embergyűlölete fokozódott.

Még öltözetére sem ügyelt, s ha ez szóba került, arra hivatkozott, hogy azt csak az

édesanyja tudta rendben tartani. A dohányzás maradt egyetlen szenvedélye. A potsdami kastélyban mintegy háromszáz dohányszelencét tartott, s azokat, ha télire beköltözött Berlinbe, teveháton szállították utána. Voltaire-rel továbbra is levelezett, most már gyűlöltek egymást, de ugyanakkor kölcsönösen a század legnagyobb emberének is tartották a másikat. Aztán 1778-ban Voltaire is meghalt. Frigyes még inkább magára maradt. Ha Berlinben járt, az obsitos katonák szeretettel emlegették: az öreg Fritz. Öregkorára csakugyan népszerűsége tett szert. A katonák már csak arra emlékeztek, hogy ott volt mellettük, a hétéves háború legnehezebb szakaszaiban megosztotta velük a nehézségeket. A polgároknak tetszettek az új hódítások. A pa-

rasztok halványan sejtettek valamit, hogy gondjukat viseli.

Már ifjúkora óta állandóan szívdobogásra és egyéb bántalmakra panaszkodott. Harmincnégy éves volt, amikor első ízben elővette a köszvény. Fürdőekkel gyógyította. Az utolsó tíz évben már ez sem segített. Arcpirosítót használt, hogy az erő látszatát valahogy fenntartsa. A köszvény mellett egyéb betegségek is kínozták. 1785. szeptember 18-án szélütés érte. Ebből még magához tért. A következő év áprilisában fogadta Mirabeau-t, a filozófusból politikussá váló legfiatalabb felvilágosult nemzedék képviselőjét. De Mirabeau nem nyerte meg a tetszését.

Míg a doktorokkal arról vitatkozott, milyen orvosságokat adjanak neki, nem hanyagolta el kötelességeit sem. 1786.

augusztus 4-én éjjel például lediktálta a sziléziai hadgyakorlatok és az 1787. évi telepítések tervét. Augusztus 16-án már nem tudott beszélni. Másnapra virradó éjjel meghalt. Az országot a legnagyobb rendben hagyta unokaöccsére, II. Frigyes Vilmosra. Két évtizednek kellett még eltelni ahhoz, hogy kiderüljön: a felvilágosult abszolutizmus kísérlete kudarcot vallott.

Még azok is, akik gyűlöltek, és akiknek minden okuk megvolt erre a gyűlöletre, ha személyesen találkoztak vele, nem tudták magukat kivonni egyéniségének varázsa alól. Pillantásában volt valami feledhetetlen és lenyűgöző, valami a lángész-ből.

Mondottuk már, valóban tehetséges volt, és sokoldalúan tehetséges. Öregkorá-

ban, amikor előszedte ifjúkori verseit és végigolvastatta őket, nem voltak már illúziói. Nem volt nagy költő, az igaz. De még ebben sem volt egészen tehetségtelen. És tegyük hozzá: a XVIII. század francia költészete (mert csak a franciához lehet mérni, a némethez nem) nemigen bővelkedett nagy tehetségekben. Frigyes alig maradt el az átlagtól. Zenei tehetsége sem volt jelentéktelen.

De kétségtelenül nem ebben volt az ereje. Nem is filozófiájában, hiszen abban sem volt alkotó. Elméleti téren jelentős volt a hadtudomány fejlődésében játszott szerepe. Főképp: valóban tehetséges volt mint uralkodó. Nem az a lényeges, mit tartott az emberekről, hogy úgy vélte, az embereknek amúgy sem lehet megmondani az igazat, tehát hazudni kell nekik.

Meg is tette ezt akárhányszor. De az állam érdekében hazudott. A külpolitikában olykor nagy balfogásai voltak. Gyakrabban fordult azonban elő, hogy jót csinált. A felvilágosult abszolútizmus politikáját többnyire ugyancsak jól hajtottá végre. Az már nem az ő hibája volt, hogy maga a szisztéma — felemás voltánál fogva — végső fokon eredménytelen volt.

Okos volt, művelt. Hány európai uralkodója volt ennek a kornak, aki annyit olvasott és annyit írt, mint ő? Szellemi érdeklődése széles körű volt, és amit elolvasott, azt meg is jegyezte magának, később alkalomadtán felhasználta.

A vallási türelem szószólója volt. A német protestánsok bálványozták, és sok más ország protestánsai is mint a

türelmetlenül katolikus Habsburgok ellenfelét. Ő türelmes volt még a katolikusok irányában is.

Szeretetre méltó is tudott lenni, ha akart. Igaz, ritkán akart. Tisztában volt saját tehetségével, értékeivel, és sértő módon mindenki mást csak megvetett. Uralkodása első éveiben történt, hogy emlékiratot készített ezzel a címmel: Tervezet, amelyet a franciáknak követniök kell, ha van eszük.

Láttuk, öregkorában már a filozófusokat sem tisztelte. Amikor porosz közvetítéssel folytak 1774-ben az orosz—török béketárgyalások, D'Alembert, a nagy Enciklopédia szerkesztője, arra kérte mint felvilágosult embert, hasson oda, hogy kötelezzék a török birodalmat a jeruzsálemi templom újjáépítésére. Ez nagy csa-

pás lenne a keresztény dogmákra, hiszen a Bibliában meg van írva, hogy a templom sohasem fog felépülni. Frigyest ekkor már idegesítették a filozófusok. Azt válaszolta D'Alembert-nek: netán Bábel tornyának a felépítésére is kötelezzék a szultánt?

Nem szerette, sőt fokozatosan meggyűlölte az embereket. Mit szeretett? A dicsőséget? Trónörökös korában néha gondolt erre, még fiatal uralkodóként is megfordult a fejében. De hamarosan lemondott róla. Ez sem érdekelte. Kastélyaiban sok képet gyűjtött össze, többnyire rosszakat, de azt nem engedte meg, hogy bárhol olyan képet akasszanak fel, amely valamelyik győztes csatáját ábrázolja.

Nem a dicsőséget szerette, hanem a hatalmat. Nem élvezte, mint nagyatyja, nem élt vele természetesen, mint atyja,

hanem tudatosan a hatalomnak élt, és a hataloméért. Nem volt hívő, de a maga hatalmában érzett valami küldetésszerűt, és mélységes felelősséget. Az államapparátusról szólva láttuk, hogyan építette ki saját személyes hatalmát. Nemcsak a maga érdekében, hanem azért, hogy olyan erős hatalmat hozzon létre, amely halála után is meg tudja majd állni helyét. Vagy talán mégsem ez volt a fontos, hanem egyszerűen a hatalom, a saját hatalma, hogy mindenki azt teszi, amit ő parancsol? Legbelül talán ő maga sem tudta ezt eldönteni.

Rokonszenves és ellenszenves vonások minden emberben keverednek. Frigyes egyéniségének titka talán abban rejlik, hogy túlságosan ellentétes tulajdonságok, túlságosan messzeeső vonások összege-

zódtek benne. Művelt volt és triviális, tehetséges és gyűlölködő, kicsinyes és nagyvonalú. Főként kiismerhetetlen volt, erre tudatosan is törekedett. Nehéz volna bármiféle emberi magatartás eszményképének tekinteni, de nehéz volna a nagyságot megtagadni tőle. Vonzó és taszító egyszerre, egyenlő erővel.

HELYE

A NÉMET TÖRTÉNELEMBEN

A porosz állam XIX. századi nagyhatalmi szereplése, majd a porosz vezetés alatt létrejött egységes Németország idején a történetírás és a publicisztika egyik bálványja volt Nagy Frigyes, az erős és bölcs uralkodó, a német nemzeti egység egyik előfutára és egyúttal legnagyobb alakja. Már kortársai Nagynak nevezték, maga Voltaire is, de kétségtelenül a német nacionalista polgári történetírás kanonizálta ezt az elnevezést. Potsdami sírja nemzeti kegyhely lett, és még a hitleri Németország is elődjét látta a nagy porosz király államában. Lovas szobrai ott emelkedtek minden valamirevaló német város főterén. A nemzeti kultusz személye körül felcsapó

hullámai jóformán teljesen elöntötték, az ünneplés és dicséret mögött eltűnt a történeti valóság.

Mert hiszen, ha az olvasó idáig figyelmesen végigkísérte fejtegetéseinket, könnyen beláthatja, hogy ez a nagy nemzeti dicsfény eléggé hamisan hat Frigyes feje körül. Ha említettük is azt a tervezetet, amelyet a franciáknak követniök kellett volna, ha van eszük — azért Frigyes az emberi kultúra csúcspontjának a franciát tekintette, és még a mindennapi politikában is a francia abszolútizmus volt — be nem vallottan — a mintaképe. A XVII. századi francia abszolútizmus, ahogy öregkorában már Voltaire-t is a XVII. század emberei közé sorolta. A hétéves háború téli pihenőin Corneille és Racine tragédiáiból szavalt. Ezek a művek már

fiatal korában jelentős mértékben befolyásolták egyéniségének alakulását.

A német kultúráról nem volt jó véleménye, ez a legenyhébb megfogalmazás, amelyet alkalmazhatunk. Igaz, magáról a német népről nem volt lesújtó a nézete, a jövőre vonatkozóan még biztató mozzanatok is látott. Trónörökös korában, 1737-ben ezt írta Voltaire-nek: „A németekből egyébként egyáltalában nem hiányzik a tehetség, a természet adományozott nekik megfelelő észet; jellemükben az angolokhoz közelednek, dolgosak és alaposak; ha egyszer egy tárgyat elsajátítottak, azt szilárdan meg is tartják, és ezért könyveik elviselhetetlenül bőbeszédűek. Ha nemzetemet meg lehetne szabadítani nehézkességétől és kissé megismertetni a gráciákkal, nem kételkednék abban, hogy

nagy embereket teremtene. Egy nehézség azonban mindig meg fogja akadályozni, hogy saját nyelvünkön jó könyveink legyenek. A szavak használatát ugyanis még nem szabták meg, és minthogy Németország rengeteg fejedelem közt oszlik meg, sohasem lehet majd rábírní, hogy egy Akadémia döntéseinek alávesse magát. Tudósaink számára tehát nem marad más hátra, minthogy valamilyen idegen nyelven írjanak. És nemcsak a tudósok, a költők és írók is jobban tennék (saját példájára is gondolt titokban), hiszen a német nyelv még félig barbár, tehetséges szerző nem is tud mit kezdeni vele.”

Hozzá kell tennünk, Frigyes nem is nagyon törekedett arra, hogy korának német művelődésével alaposabban megismerkedjék. A század első felének német

irodalma még csakugyan nem volt alkalmas arra, hogy a műértő olvasót lelkesítse. A század derekától jelentkező új német irodalmat viszont Frigyes már elutasította, franciás ízlése számára a Shakespeare-re esküvő, torzonborz és rajongó német irodalom iszonyatos volt. Még a zenében sem tudott már későbbi éveiben a korral haladni. Gluck és Haydn muzsikáját egyenesen fülsiketítőnek nevezte. Ezeket a véleménynyilvánításait persze német körökben nem terjesztette. Az ilyen dolgokra mindig gondosan ügyelt. Az utókor pedig igyekezett mindezt elfelejteni. A tények azonban mégis ezek.

És ha csak a német művelődésről volna szó! De hiszen gyakorlati politikájában sem vezették német nemzeti szempontok. Volt már szó arról, hogy ő az első német

uralkodó, aki egyenrangú ellenfelének, nem urának tekinti a német császárt, és bármikor hajlandó vele szembeszállni. Amikor ezt megtette, több ízben is, hiába hivatkozott forma szerint nemzeti érvekre. A valóságban mégis tovább mélyítette a szakadékot, amely az egyes német államokat elválasztotta egymástól. Igaz, a birodalom egysége ebben a korban már csak fikció vagy jámbor óhaj volt. De mégis, legalább forma szerint létezett, sőt működött. Frigyes politikája viszont éppen a meglevő kevés kapcsolat ellen irányult, a teljes felbomlást segítette elő.

A politikai szükségletek diktálta nemzeti szólásokat sohasem vette komolyan, ahogy egyéb kijelentéseit sem, amelyek nyilvánosan elhangzottak. Azok nem valódi gondolatait fejtették ki, hanem a

közönségnek, kissé a történelemnek is szóltak.

Akkor hát azt kellene leszűrnünk, hogy a német fejlődésben szerepe negatív? A kérdés nem ilyen egyszerű. Frigyes nem német, hanem porosz hazafi volt, a porosz állam felemelkedésének kétségtelenül legjelentősebb előmozdítója. Ennek a porosz államnak legfontosabb intézménye a hadsereg volt. Hiába utálta Frigyes ifjúkorában atyja katona-mániáját, mihelyt király lett, ő is folytatta. Folytatta és valóban vasfegyelmű, mindenre kész eszközzé formálta a porosz hadsereget. Méltán írhatta:

„Milyen sikereket arathat a hadvezér ilyen mozgékony, bátor, jól fegyelmezett csapatokkal az ellenség fölött! Egy hadvezér, aki más népeknél vakmerőnek szá-

mítana, nálunk csak azt teszi, ami megfelel a szabályoknak. Mindent merhet és vállalhat, amit emberek teljesíteni képesek. Mi mindent meg nem lehet tenni ilyen jól fegyelmezett csapatokkal! A rend az egész hadseregben szokássá vált. A pontosság tisztelnél és legénységnél odáig megy, hogy mindenki már fél órával a kijelölt időpont előtt felkészült. A tiszttől a legutolsó közlegényig senki sem beszél, de mindenki cselekszik, és a hadvezér parancsát pontosan teljesítik . . .

Olyan országban, ahol a katonai rend a legelőkelőbb, ahol a nemesség színe-java a hadseregben szolgál, ahol a tisztek mind nemes emberek, és az ország gyermekei, vagyis a polgárok és parasztok fiai a katonák, a csapatok körében a becsületérzés-

nek uralkodnia kell. És uralkodik is nagymértékben . . .

Ezekkel a csapatokkal az egész világot meg lehetne hódítani, ha a győzelmek nem volnának az ő számukra is ugyanolyan pusztítóak, mint az ellenség számára. Mert mindenre lehet vállalkozni velük, ha van elég élelmiszerük.”

Mindenre lehet vállalkozni velük. Valóban, igen súlyos helyzetekben is kiderült, hogy ez így van. A porosz állam, és nem utolsósorban éppen Frigyes megteremtette és nagyra növesztette a porosz militarizmust. Ez eszköz volt, amelyet jó és rossz célokra egyaránt fel lehetett használni. Fel is használták mindkét vonatkozásban. A porosz csapatok harcoltak Napoleon ellen, a porosz csapatok egyesítették Németországot. A porosz hadsereg-

re felépült német hadsereg vívott végig két világháborút. Ennek a félelmetes eszköznek a megteremtésében Frigyesnek kétségtelenül oroszlánrésze volt. Ez szabja meg helyét és felelősségét a német történelemben.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Frigyes műveinek első összkiadását eredeti nyelven még a múlt század derekán jelentették meg: *Oeuvres de Frédéric le Grand*. Berlin 1846—57. Ez azonban távolról sem teljes, így nem tartalmazza Frigyes levelezését. Ez utóbbinak több részletkiadása létezik. Műveit német fordításban *G. B. Volz* adta ki: *Die Werke Friedrichs des Grossen*. Berlin 1912—14.

A marxista történettudomány külön nagy összefoglalást még nem készített Frigyesről. A régebbi marxista irodalomból fontos *F. Mehring*: *A Lessing-legenda. A porosz despotizmus és a klasszikus irodalom történetéhez és bírálatához*. Bp. 1950., amely a II. Frigyes-kultusz ellen irányult. A viszonylag legrészletesebb új marxista összefoglalás, bár a kelleténél talán valamivel negatívabb értékeléssel *G. Schilfert*: *Deutschland von 1648 bis 1789. (Vom Westfälischen Frieden bis zum Ausbruch der Französischen Revolution.)* Berlin 1959.

A legrészletesebb életrajzot *R. Koser* írta, ez azonban persze polgári szemléletű, és elsősorban a politikai történet iránt érdeklődik: *Geschichte Friedrichs des Grossen*. Berlin 1925. Inkább értékelés, mint új anyag feltárása *G. Ritter*: *Friedrich der Grosse. Ein autobiographisches Profil*. Heidelberg 1954.

Elsősorban az embert mutatta be *P. Gaxotte*: *Frédéric II*. Paris 1941., a megírás időpontjától természetesen nem egészen független értékeléssel. Az angolszász irodalomból említsük meg *G. P. Gooch* művét: *Frederick the Great, the ruler, the writer, the man*. London—New York 1947. Régebbi, erősen diplomáciatörténeti szemléletű munka *W. F. Reddaway*: *Frederick the Great and the rise of Prussia*. London 1904. Francia orientációjára vonatkozik *S. Skalweit*: *Frankreich und Friedrich der Grosse*. Bonn 1952.

Az előzményekről, a porosz fejlődésről a „nagy választó” koráig ad tájékoztatást *L. Carsten*: *The origins of Prussia*. Oxford 1954. Az utolsó évek fejleményeit ismerteti *F. Valjavec*: *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland*

1770—1815. München 1951. Összefoglaló munkaként használható *G. Oestreich: Das Reich — Habsburgische Monarchie. Brandenburg—Preussen 1648—1803., T. Schieder (szerk.): Handbuch der europäischen Geschichte.* Stuttgart 1968.

A munkák általában tartalmaznak további bibliográfiai utalásokat a régebbi anyagra, a forráskiadványokra és feldolgozásokra. *Koser* munkája a legrészletesebb, de hasznos tájékoztatást ad *Gaxotte* könyve is.

Magyar nyelven újabb munka nem említhető, még a polgári irodalomból sem. A régebbiek közül említhető *T. B. Macaulay: Nagy Frigyes.* Bp. 1881, később is többször, utoljára *T. B. Macaulay: Esszék.* Bp. 1961. Míg *Macaulay* inkább kedvező, a magyarul ugyancsak hozzáférhető. *T. Mann: Nagy Frigyes.* Bp. é. n. már sokkal kritikusabb. Magyar szerzőtől csak egy munka található, *Kiss Albin; II. Frigyes porosz király története.* Pécs 1902.

Marxista vonatkozásban általános értékelés szempontjából utalhatunk a magyarra lefordított szovjet Világtörténet V. kötetére. Bp. 1964.

TARTALOMJEGYZÉK

Poroszország	5
A trónörökös	19
Az osztrák örökösödési háború	48
A filozófus	68
A hétéves háború	81
Gazdaság- és társadalompolitika	110
A felvilágosult abszolutizmus	127
Az utolsó évek	142
Helye a német történelemben	167
Irodalmi tájékoztató	177

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Szécsi Katalin

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

AK 1095 k 7678 — Terjedelem: 2,87 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

101-